

IUSTITIA KIRÁNDUL

TANULMÁNYOK
A »JOG ÉS IRODALOM« KÖRÉBŐL

SZERKESZTETTÉK :

FEKETE BALÁZS
H. SZILÁGYI ISTVÁN
KÖNCZÖL MIKLÓS

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
az Apostoli Szentszék Könyvkiadója
Budapest 2009

A kötet megjelenését támogatták:

Debreceni
Egyetem
Állam-
és
Jogtudományi
Doktori
Iskola

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jogbölcseleti Tanszék
Államelméleti Munkacsoport

Lektorálta Kiss Anna.

A borítón H. Szilágyi István *Iustitia kirándul* című, Jan Saudek
fotográfiájának felhasználásával készített képe látható.

© A szerzők, 2009

© A szerkesztők, 2009

ISBN 978 963 277 172 4

Szent István Társulat
H-1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Tördelte Könczöl Miklós
L^AT_EX 2_ε[MikTeX 2.7] rendszeren
Betűtípus: *Computer Modern Roman* 10 pt

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	7
NAGY TAMÁS	
Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter <i>A fűtő</i> című elbeszélésének egy lehetséges olvasata	9
HÖRCHER FERENC	
Csalás és megcsalás. A szabályok áthágása és a férfi-nő kapcsolat természete Ottlik Géza <i>Hamisjátékosok</i> című novellájában	41
HORVÁTH ATTILA	
Mikszáth Kálmán „különös” házassági históriája	53
FEKETE BALÁZS	
A nyugati jog vágyálma. Jogi rétegek Szolzszenyicin <i>Gulág szigetcsoport</i> című művében	59
TALLÁR FERENC	
Regényköltészet Szkotoprigonyevszkben. A tárgyalás témája Dosztojevskij <i>A Karamazov testvérek</i> című regényében	73
SOMLAI DOROTTYA	
Jog a realista regényben. Két Balzac-regény jogszociológiai aspektusai	81
KÖNCZÖL MIKLÓS	
Két per leírása Gerald Durrellnél	101
H. SZILÁGYI ISTVÁN	
Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája: visszatekintés	111
JANY JÁNOS	
Dimnah pere	133

P. SZABÓ BÉLA	
Papinianus a színpadon.	
A jog mártírja vagy modern példakép?	153
FALUSI MÁRTON	
Jog és irodalom Magyarországon 1990 előtt és után, avagy egy termékeny diszciplináris hasonlat	199
CSERNE PÉTER	
Szerződésértelmezés hermeneutika és jogpolitika között. A <i>contra proferentem</i> szabály	209
FRIVALDSZKY JÁNOS	
Jogtudomány és diszkurzivitás a középkorban a kortárs olasz jogfilozófiai kutatások fényében	229
A KÖTET SZERZŐI	271

*Papinianus a színpadon.
A jog mártírja vagy modern példakép?*

P. SZABÓ BÉLA

I

Valószínűleg ritka jelenség a világirodalom történetében, hogy egy a „magas irodalom” körébe sorolt mű kizárólagos főhőse egy jogász. Bár a sziléziai Andreas Gryphius, a XVII. század egyik legjelentősebb német barokk költőjének drámája, az *Erőslelkű jogtudós, avagy a haldokló Aemilius Paulus Papinianus – szomorújáték* (*Großmütiger Rechtsgelehrter oder Sterbender Aemilius Paulus Papinianus: Trauerspiel*) elsősorban nem egy jogász szakmai tevékenységéről, sőt nem is az életéről, hanem a haláláról szól, mégis érdeklődésre tarthat számot a jog és az irodalom kapcsolatát feszegető olvasók, az irodalmi műveket jogászként (is) értelmezők részéről.

Ha Gryphius drámáját olvassuk és értelmezzük, több olyan nehézséggel kell szembenéznünk, amelyek más irodalmi művek jogász szemüvegen keresztüli olvasásánál nem mindig merülnek fel.

Az világos, hogy minden értelmezési kísérlet megrövidíti magát a szöveget, de különösen így lehet ez – jelen kötet olvasói számára –, ha a szöveg nemcsak azért idegen kissé, mert nincs magyar fordítása, hanem azért is, mert a XVII. századi német nyelv, amelyen az általunk vizsgált dráma íródott, a mai német anyanyelvű olvasók számára is nehezen érthető. Ehhez jön még a drámaíró – mai szemmel – szintén idegennek ható költői képvilága, amelyben az antikvitással áthatott humanisztikus-protestáns szellemi környezet tükröződik. S ez szintén távol áll már a ma olvasójától.

Befolyásolja az értelmezést természetesen az is, hogy ezúttal a szomorújátékot nem átlagolvasóként értelmezzük, hanem jogászként közelítjük meg. Jogászként pedig jogilag releváns tényeket kell keresnünk, tényállást kell rekonstruálnunk, megoldásokat-válaszokat kell keresnünk (ha vannak), és a megoldásokat értékelnünk kell. Erre jelen esetben csak szűk körben nyílik lehetőségünk, mert – ha nagyon akarjuk – rekonstruálható ugyan egy (jogász értelemben vett) történeti tényállás a műben, de most elsősorban nem egy irodalmi történeti tényállás

értelmezéséről van szó, hanem azon körülmények, indítók felfejtéséről és megértéséről, melyek a rekonstruált történesek mögött állnak.

Bonyolítja helyzetünket, hogy a történesek rekonstrukciója kettős szinten kell történjen: midőn ugyanis az olvasó/értelmező történészként határozza meg magát, a szerző pedig a történelemben viszonylag jól ismert vagy feltárható eseményeket ábrázol, elkerülhetetlenül megjelenik a vágy az olvasóban, hogy kiderítse, mennyire tört be a fikció a történelembé. A történész kényszeresen ütközteti a múltra visszanyúló irodalmi mű tényszerű közléseit (tényállításait) a saját maga által feltárt történeti tényekkel: az irodalmi mű – jelen esetben egy dráma – eseménysorának felvázolása mellett (előtt) azon történeti eseményeket is fel kell vázolnia, amelyekre a dráma cselekménye épül.

Jelen értelmezési kísérlet valószínűleg már csak ezért is kilóg a kötet tanulmányai sorából, mert egy olyan jogtörténész megközelítési módját tükrözi, aki csak vendég más tudományterületek képviselői között.

Egyértelmű, hogy a történeti módszerrel dolgozó tudományoknak nem csak az a feladata, hogy felkutassák bizonyos problémák ma elfogadott vagy elfogadottnak látszó megoldásainak az előtörténetét. Az is feladatuk, hogy olyan más megoldási lehetőségeket is rekonstruáljanak, amelyek a saját korukban teljesen elfogadottak voltak vagy lehettek volna, de különböző – általában nagyon sokrétű – okokból az idők folyamán kikoptak a gyakorlatból vagy háttérbe szorultak új problémaértelmezésekkel és -megoldásokkal szemben. Éppen ezért Gryphius drámájának értelmezése is több (történeti) rétegben, több szinten realizálódik. Kísérletet teszünk ugyanis arra, hogy kortársként tekintsünk a szomorújáték mondanivalójára, vagyis először azt keressük, mit mondhatott a nézőnek/olvasónak saját korában a dráma. Azt is megvizsgáljuk továbbá, mondhat-e („üzenhet-e”) valamit a jelen olvasójának/jogászának egy olyan irodalmi mű, mely háromszázötven évvel ezelőtt sajátos történelmi körülmények között és szellemi környezetben, viszonylag jól körülírható – de az adott történeti korszak világára jellemző – szándékkal íródott és került igen gyakran színre.

A drámák jelentősége a korai újkorban

Az átlag ember értékhorizontját a kora újkorban is – akárcsak ma – a véleményformáló médiumok alakították. A jelenkor médiumainak szerepét akkoriban részben az írásbeli közlési formák töltötték be: röplapok, egylapos könyvmaták, kalendáriumok, a Biblia, vallásos énekeskönyvek. De az írástudatlanságot is számításba véve ezeknél jóval nagyobb szerepe volt a szóban közölt információknak: a prédikációknak, az iskolai oktatásnak, a népekeknek, az énekelt történeteknek és a népi elbeszéléseknek. Különös szerepet kapott ebben az összefüggésben a fiktív események színházi prezentációja. Hisz a nyelvi, zenei megjelenítés, a gesztusok és a mimika egyrészt több perspektívából engedték (engedik) megvilágítani a konfliktusokat és problémákat, mint az egy elméleti írásműben lehetséges. Másrészt a 17. századi színház már technikailag is lehetővé tette, hogy a célzott hatás elérését a színpadi megjelenítés is jelentősen elősegítse. Az Európa valamennyi területéről rendelkezésünkre álló források bizonyítják a színházi rendezvények –

a mai elképzeléseinket messze meghaladó – jelentőségét a korai újkorban: az iskolákban, kolostorokban, közösségi színházakban, vásártereken és kocsmákban játszott darabok – spektakulum-jellegüket tudatosan kiaknázva – jelentős mértékű érdeklődésre számíthattak a tanulatlan közönség körében is.

A korai újkor (dráma)irodalma alapvetően didaktikai irányultságú volt, ez volt az egyik legitimációs alapja. A szerzők számára az előadott események elsősorban követendő példaként (*exemplum*) szolgáltak. A színházi előadás nagyszerű lehetőséget kínált arra, hogy a cselekmények különböző mozgatórugóit, a mögöttük meghúzódó álláspontokat (elsősorban verbalizálva) ütköztessék a szerzők. Fontos vonása volt a korabeli színdaraboknak, hogy a színpadon szembesített pozíciók korántsem voltak egyenrangúaknak tekinthetők: egyrészt a gyakran alkalmazott kórusok, narrátorok segítették a közönséget a helyes értelmezésben, másrészt – a maitól eltérően – a „befogadók” közös értelmezési horizontja előfeltételezett, uniformizált volt. Az események nem megteremtették ezt az értelmezési horizontot, hanem igazolták és alátámasztották azt.

Ezen didaktikai célok mellett a drámák szórakoztatási funkciója szabály szerint csak másodlagos volt. A „színes”, spektakuláris elemek – melyek elsősorban a színpadtechnikai eszközökben manifesztálódtak – csak arra szolgáltak, hogy a tanító és példaértékű tartalmak eredményesebben ragadjanak meg a befogadókban. Ami a közvetített didaktikai tartalmat illeti, az – mondanunk sem kell – meglehetősen homogén volt: a műveltebb rétegek magától értetődő humanisztikus műveltsége és még inkább egyértelmű keresztény szemlélete egy vallásos értékvilágot és ennek megfelelő magatartási elvárásokat előtételt. Éppen ezt kellett a korabeli színháznak minél hatásosabban közvetítenie. Ez alól az igény alól a politika világa sem volt kivétel, sőt a politikai (államéletre és -elméletre vonatkozó) kérdések és konfliktusok meglehetősen komoly szerepet játszottak.¹

A *politica* (a kibontakozó államtudomány)² által érintett – színpadra vihető – kérdések közül talán a zsarnok uralkodó és alattvalói konfliktusát tárgyaló „tyrannus-drámák” voltak a legkeresettebbek és legnépszerűbbek ebben a korban. Az alapprobléma itt általában az volt, hogy az uralkodó vagy egy tisztviselője szembe kerül bizonyos egyetemesen elfogadott szabályokkal, az erkölcsi normákkal, a keresztény vallás értékeivel, végeredményben az isteni renddel.³ Az adott fiktív konfliktushelyzetek elé állított alattvalók magatartása mintát szolgáltatathatott a közönség számára, akik azonosulhattak a szereplővel és a – szerző által pre-

¹ W. W. Schnabel: *Herrscherliche Willkür und ihre Opfer: Handlungsmuster und Wertehorizonte im voraufklärerischen Drama*. In P. Bendel – Th. Fischer (szerk.): *Menschen- und Bürgerrechte: Perspektiven der Regionen*. Zentralinstitut für Regionalforschung, Erlangen 2004. 557–558.

² A hihetetlenül gazdag irodalomból csupán példaképpen: M. Stolleis: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland: Erster Band: Reichspublizistik und Polizeywissenschaft*. Beck, München 1988. 80–125; H. Rehm: *Geschichte der Staatsrechtswissenschaft*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1967. 204–262; I. Fetscher – H. Münkler (szerk.): *Pipers Handbuch der politischen Ideen*. Bd. 3. *Neuzeit: Von den Konfessionskriegen bis zur Aufklärung*. Piper, München – Zürich 1985. 23–72 és 101–162.

³ Schnabel: i. m. 558.

ferált – helyes magatartásmódról kaphattak tanítást.⁴ A korabeli felfogás szerint az élet egy színjáték, amelyhez az írott dráma, mint játék a játékban viszonyul. Az egyén – a barokk korban újra feltámasztott ókori értelmezés szerint – el kell játszsa a rá osztott szerepet a világ színpadán (*theatrum mundi*),⁵ és ezáltal kell pozitív vagy negatív példát mutatnia a nézőközönségnek.

Fontos tény, hogy a barokk kor alkotói szinte ahistorikusan gondolkodtak, és a múlt eseményeinek az adott (múlt) korhoz kötődését alig vették figyelembe: a történelem számukra sokkal inkább olyan figyelemreméltó események forrása volt, amelyek modelljellegű példákkal szolgálhattak, amelyeket a költő kiaknázhattott művei, drámái megalkotása során. A szerző nem csak szabadon nyúlt a történelmi anyaghoz, hanem a forrásokat dramaturgiai szempontok szerint használta, vagyis sűrítette az eseményeket. Tehát a drámákban – csakúgy, mint a drámairodalom korábbi és későbbi korszakaiban – nem pusztán „dramatizált történelem” került előadásra, hanem a kor drámáiban a történelmi tényeket kiaknázó, a költő képzeletén és szellemi törekvésein felépülő egységet kell látnunk, amely mindig bizonyos szerzői cél megjelenítése érdekében született meg és került a színpadra.⁶

Ha – közeledve saját szövegünkhöz – úgy fogjuk fel, hogy Gryphius *Papinianusa* egy jogesetet, egy meglehetősen komplex jogesetet mutat be a színházi fikció eszközével, akkor emlékeztetnünk kell arra, hogy a jogi retorikában mindig is nagy szerepet játszottak a fiktív jogesetek, fiktív szövegek.⁷ Köztudott, hogy a retorika és a jogi tudás egymástól elválaszthatatlanok voltak a történelem során. Ez a kapcsolat a görögöknél és később a rómaiaknál a bírósági szónoklatok révén szükségszerű volt. De a későbbi évszázadokban, a középkorban, valamint a koraújkorban is bonyolult és termékeny kapcsolat állt fenn a két „diszciplína” között. Ezen évszázados kapcsolat mellé éppen a humanista képzési eszmény révén társult új médiumként a dráma (irodalom), először talán a strassburgi gimnázium gyakorlatában, midőn az – a 16. század második felében – Johannes Sturm irányítása alatt állt. Cicero védőbeszédeinek színpadra állítása a humanisztikus oktatás egyik csúcsteljesítményének tekinthető ebben az időben,⁸ melynek hatása a későbbiekben a német birodalom más iskoláiban és egyetemeken is kimutatható lett. Ezen hagyományba illeszkedett jó három generációval később Gryphius szövege,

⁴ Schnabel alapvetően négy alattvalói magatartás modellt mutat ki: 1. vagy elviseli a zsarnoki önkényt; 2. vagy meg akarja győzni a zsarnokot tettei helytelenségéről; 3. vagy aktívan szembeszáll az önkénnyel; 4. vagy kivonul a konfliktus-helyzetből. Schnabel: i. m. 560–565.

⁵ W. Keller: Nachwort. In I.-M. Barth (kiad.): *Andreas Gryphius: Großmütiger Rechtsgelehrter oder Sterbender Aemilius Paulus Papinianus: Trauerspiel*. Reclam, Stuttgart 2000. 149.

⁶ Keller: i. m. 145.

⁷ A. Wichert, *Literatur, Rhetorik und Jurisprudenz im 17. Jahrhundert: Daniel Casper von Lohenstein und sein Werk*. Niemeyer, Tübingen 1991, 306–308.

⁸ A. Jundt: *Die dramatischen Aufführungen im Gymnasium zu Straßburg: Ein Beitrag zur Geschichte des Schuldramas im 16. und 17. Jahrhundert*. Schmidt, Straßburg 1881; A. Schindling: *Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt: Gymnasium und Akademie in Straßburg 1538–1621*. Steiner, Wiesbaden 1977. Magyar vonatkozásokkal: Eckhardt S.: *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszбургban*. MTA, Budapest 1944; Szabó B.: Dionysius Gothofredus magyarországi tanítványai Strasbourgban. In Sály P. – Szabó B. (szerk.): *Dum spiro doceo: Huszti Vilmos Emlékkönyv*. Bíbor, Miskolc 2000. 191–229.

hiszen a *Papinianus* is hamarosan didaktikai hasznosításra került,⁹ aláhúзва a színjátszás és az iskola (*artes liberales*) – számunkra ma már elképzelhetetlenül – szoros kapcsolatát az európai művelődéstörténetben.

A szerző

Andraes Gryphius – a német barokk legjelentősebb lírikusa és drámaírója – 1616-ban született a sziléziai Glogauban egy lutheránus lelkész gyermekeként. A döntő szellemi impulzusokat a szülői ház légköre, a harmincéves háború szenvedései és tanulmányai (1622–36 között a glogauai, freustadti és danzigi gimnáziumokban) – elsősorban a leideni egyetemi évek (1638–43) – adták számára. Leidenben – ahová házitanítóként érkezett – ismerkedett meg a Németalföldön ekkor virágzó sztoikus filozófiával, valamint Seneca tragédiáival és néhány jelentős korabeli holland színpadi szerző műveivel. Leidenben (talán az első modern értelemben vehető egyetemen, ahol az oktatás és a független kutatás egyenrangú tevékenységnek számított) egyéb tárgyak mellett jogot is hallgatott. Hosszabb európai utazása (1644–46) során érintette Párizst, ahol Corneille drámáit látta, Rómában megismerte a *commedia dell' arté*. Előbb Strassburgban, majd Stettinben élt (1647–49), s írta első drámáit (*Leo Armenius*, *Katherina von Georgien*, *Carolus Stuardus*). 1650-ben a sziléziai protestáns rendek *syndicus*a lett Glogauban. Ezen minőségében, 1653-ban összeírta és kiadta Glogau város statútumait. Rendkívül eredményes költőként (az 1657-ben megjelent *Cardenio und Celinde* után) fogott utolsó szomorújátékának, a *Papinianus*nak megírásába, mely 1659-ben jelent meg. Írt több vidámnak tekinthető darabot (*Lustspiel*) is. Mindvégig termékeny irodalmi és közéleti tevékenységének vetett véget az 1664-ben bekövetkezett halál, mely a rendek egyik gyűlésén érte.¹⁰

A történeti hős – a hős története

Aemilius Papinianus¹¹ késő-klasszikus római jogász, származása bizonytalan: egyes források afrikai, mások szír eredetre utalnak, de egyik sem bizonyos. Kr. u. 150 körül született és pályafutása kezdetén – Marcus Aurelius uralkodása alatt – a későbbi császárral, Septimius Severussal együtt Cervidius Scaevola jogtudós

⁹ W. Barner: Der Jurist als Märtyrer: Andreas Gryphius' Papinianus. In U. Mölk (szerk.): *Literatur und Recht: Literarische Rechtsfälle von der Antike bis in die Gegenwart*. Wallstein, Göttingen 1996, 241.

¹⁰ Életének és különösen művészetének hatalmas irodalma van. Lásd alapvetőként M. Szyrocki: *Andreas Gryphius – Sein Leben und Werk*. Niemeyer, Tübingen 1964.

¹¹ Életéről és műveiről lásd W. Kunkel: *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*. Böhlau, Graz – Wien – Köln, 1967. 224–229; F. Wieacker: *Römische Rechtsgeschichte. Zweiter Abschnitt*. Kiad. J. G. Wolf. Beck, München 2006. 128–130; F. Schulz: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Böhlau, Weimar 1961. 126 és 296–302; R. Knütel: Papinianus, Aemilius (um 150–212). In M. Stolleis (szerk.): *Juristen: Ein biographisches Lexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. Beck, München 2001². 485–486; Klaus Sallmann (szerk.): *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike IV: Die Literatur des Umbruchs – Von der römischen zur christlichen Literatur 117–284. n. Chr.* Beck, München 1997. 117–121; Vécsey T.: *Aemilius Papinianus pályája és művei*. MTA, Budapest 1884.

tanítványa volt.¹² Hivatali pályafutását *advocatus fisciként* kezdte. Septimius Severus alatt a *praefectus praetorio assessor*¹³ lett, majd a császári kancelléria magánbeadványokért felelős hivatalának vezetője (*magister libellorum*),¹⁴ s végül a 203 és 205 közötti időtől *praefectus praetorio*, a *praetorianus*-gárda parancsnoka, a császár tulajdonképpeni helyettese, a legmagasabb rangú császári tisztviselő.¹⁵

A hagyomány szerint a császárhoz szoros barátság (egyes források szerint sógori kapcsolat)¹⁶ fűzte. Ennek volt köszönhető, hogy a császár két fia (Caracalla és Geta) későbbi támogatására, valamint kettejük együtturalkodásának biztosítására kérte meg Papinianust.¹⁷ Miután Severus halála után néhány hónappal (a források egy részében Bassianusnak nevezett) Caracalla megölette Getát – a történetírók által több variációban előadott körülmények között és feltételezhető okok miatt –, Papinianus is áldozatul esett az egyeduralkodó „tisztogatásainak” valamikor 212 első hónapjaiban.

Papinianus legfontosabb műveinek a dogmatikai kérdéseket kazuisztikusan tárgyaló *Quaestionum libri XXXVII* (Paulus megjegyzéseivel) és a szakvéleményeit tartalmazó *Responsorum libri XIX* (Paulus és Ulpianus jegyzeteivel) tekinthető. Ezekhez társul a két könyvből álló *Definitiones* és a házasságtörésről írott, szintén két könyvből álló műve, valamint az útfelügyelőkről írott görög nyelvű munkája.

Jogi gondolkodóként ki szokták emelni Papinianus zseniális egyediségét és eredetiségét. Érvelése dogmatikai megalapozottságú, mélyreható és pontos. Az egyik legtalálékonyabb klasszikus kori jogásznak tekintik, aki rendkívül szófukarul és precízen fogalmazott, stílusa azonban sokszor mesterkéltnek értékelhető.¹⁸ Sok esetben ezek az együttthatók nehezzé teszik szövegeinek értelmezését. Talán más jogászoknál gyakrabban jelentek meg nála erkölcsi megfontolások.¹⁹

¹² A *Historia Augusta* egyik glosszája szerint. *Hist. Aug. vita Caracallae* 8, 3. Vö. Knütel: i. m. 485. A *Historia Augusta* forrásértékéről ld. a következő fejezetet. A művet a továbbiakban az egyes életrajzok és a fejezetszámok megjelölésével idézzük, a magyar fordítás alapján: *Császárok története (Historia Augusta)*. Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen 2003.

¹³ *Digesta* 22, 1, 3, 3. *praefectis praetorii suasi* („azt a tanácsot adtam a gárdaparancsnoknak”).

¹⁴ *Digesta* 20, 5, 12, pr. ... *libellos agente Papiniano*. . . („a császári beadványok hivatalának vezetőjeként”).

¹⁵ *Hist. Aug. vita Severi* 21, 8: „azért emelték a testőrparancsnoki tisztségre, hogy ne hiányozzék ez a hivatal neki, aki saját erejéből és tudásával emelkedett fel idáig.” A Septimius Severus-életrajzot Sipos F. fordításában idézzük.

¹⁶ A források olvasata szerint nem világos, hogy a császár második felesége volt Papinianus rokona, vagy Papinianus második felesége a császáré.

¹⁷ *Hist. Aug. vita Caracallae* 8, 3: „Severus rábízta két fiát, és ezért Papinianus az Antoninus-testvérek egyetértésének volt a híve.” Az Antoninus Caracallus-életrajzot Óbis H. fordításában idézzük.

¹⁸ H. Ankum: Le laconisme extrême de Papinien. In *Estudios de Historia del Derecho Europeo. Homenaje al P. G. Martínez Díez. Vol. I.* Universidad Complutense, Madrid 1994. 43–61. H. Ankum: Papinian, ein dunkler Jurist? *Orbis Iuris Romani* 2 (1996) 5–32.

¹⁹ U. Manthe: Ethische Argumente im Werk Papinians. *Orbis iuris Romani* 10 (2005) 143–166.

A késő ókorban – hagyományosan elfogadott mártírhalála miatt²⁰ – a jogászok legnagyobbikának tekintették, a „jog mentsvárának és a jogi tudás kincsházának” (*asylum et doctrinae legalis thesaurus*) nevezték. A Kr. u. 426-ban kiadott *lex citationis* a remekjogászok közül kiemelte Papinianus szakvéleményeit azzal, hogy az eltérő vélemények egyenlő aránya esetén a bíróságnak azt a véleményt kellett ítélete alapjául elfogadnia, amelyet (iratai által) ő képviselt az adott kérdésben. Justinianus korában a jogtanulók ötéves képzése során a harmadik éveseket „papinianistáknak” nevezték, elismerve ezzel Papinianus műveinek kiemelkedő jelentőségét.

Papinianus mint jogász megítélése a középkor és az újkor folyamán is rendkívül kedvező volt. Elég itt kiemelnünk Jacobus Cujacius²¹ felfogását. A talán legjelentősebb jogi humanista – Szent Jeromos értékítéletét követve, aki Papinianust, mint a *lex caesaris* tanítóját Pál apostol, mint a *lex Christi* hirdetője mellé állította – Papinianust *Summus Iurisconsultus*sá, a megközelíthetetlen szakmai és erkölcsi magasságok jogász eszményképévé emelte.²² Ebben a késő ókor tradícióját követte, amelyben Papinianust a legjelentősebb jogásként tartották számon.²³

Papinianus megítélése csak a 19. század végével változott meg jelentősen két irányzat, egyrészt a romanisták által interpoláció-kritikának²⁴ nevezett megközelítés, másrészt a jogpozitivizmus térnyerése által. Ekkortól vált a „papinianizmus” – mint a moralizáló, értékeket hangoztató jogász érvelés megjelölése – negatív csengésű, dehonesztáló tartalmú szitokszóvá: a jogász nem moralizál, mert az csak szakmai felkészületlenségét mutatja, a professzionalizmus hiányára utal. A jogásznak mindig a szakmai platformon kell maradnia, meg kell őriznie értéksemlegességét.²⁵

Papinianus jogászai teljesítményének bizonyos leértékelődése azzal is járt, hogy

²⁰ Knütel: i. m. 485. Nörr ezzel szemben abból indul ki, hogy a többek között azért, mert Papinianus elveszejtésének valódi okai tisztázatlanok voltak az ókorban, nem alakulhatott ki személye körül mártír-kultusz, s annak megjelenését a humanizmus korára feltételezi. D. Nörr: Papinian und Gryphius: Zum Nachleben Papinians. *Savigny-Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 83 (1966) 309–310.

²¹ J. Otto: Cujas (Cujacius), Jacques (1522–1590). In M. Stolleis (szerk.): *Juristen: Ein biographisches Lexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. Beck, München 2001². 152–153; K. Stapelfeldt: Jacques Cujas. In G. Kleinheyder – J. Schröder (szerk.): *Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten*. Müller, Heidelberg 1996⁴. 102–105.

²² O. Behrends: Papinians Verweigerung oder die Moral eines Juristen. In U. Mölk (szerk.): *Literatur und Recht: Literarische Rechtsfälle von der Antike bis in die Gegenwart*. Wallstein, Göttingen 1996. 248.

²³ Lásd még V. Giuffré: Papiniano: fra tradizione ed innovazione. In *Aufstieg und Niedergang der antiken Welt* II. 15. De Gruyter, Berlin – New York 1976. 632–666.

²⁴ A már a XVI. századi jogi humanizmusban jelentkező szövegkritikai irányzat lényege, hogy megkülönböztesse a klasszikus kori és posztklasszikus (iustinianusi) kori szövegrétegeket a római jogtudósok szövegeiben. Vö. H. E. Troje: Die Literatur des gemeinen Rechts unter dem Einfluß des Humanismus. In H. Coing (szerk.): *Handbuch der Quellen und Literatur neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des gemeinen Rechts II/1. Wissenschaft*. Beck, München 1977. 615–796 és az ott felsorolt igen gazdag irodalmat.

²⁵ Legjelentősebb romanista képviselője az irányzatnak Alfred Pernice volt. Vö. Behrends: i. m. 250.

a korábbi érdeklődés személyes sorsával kapcsolatban szintén háttérbe szorult, és a halálával kapcsolatos erkölcsi kérdések iránt megszűnt az érdeklődés. Legendának és nem többnek tartották a *Historia Augusta* által előadottakat.²⁶

A „történeti tényállás”

A Severus halálát követő eseményekről több forrás is az utókorra maradt. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

A *Historia Augusta* elnevezésű császári életrajgyűjtemény, amely a közfelfogás szerint Kr. u. 330 után keletkezett, s amelyet a többhelyütt tettenérhető fikció és hiányosságai miatt ma már óvatossággal kezelnek. A vonatkozó részek szerzőjének Aelius Spartianust tartják.²⁷ Jóval kedvezőbben ítéltjük meg Cassius Dio Cocceianus (szül. Kr. u. 164.)²⁸ görög nyelvű történeti művét, mivel Caracalla tisztségviselőjeként közvetlen információi lehettek a bennünket érdeklő eseményekről. Szintén értékesnek (bár hibáktól sem mentesnek) tekinthetjük Héródianos (szül. Kr. u. 178/180.)²⁹ nyolc könyvből álló görög nyelvű történeti munkáját, amely a birodalom történetét Marcus Aurelius és III. Gordianus uralma között tárgyalja, s így képet ad a 3. század első felének történéseiről is.

A források alapján így rekonstruálhatjuk Papinianus halálának körülményeit: Septimius Severus császár 211 februárjában bekövetkezett halála nehéz feladat elé állította – az elhunyt császár bizalmasaként magas polcra jutott – Papinianust: a két utód – akiket a császár még életében *caesarok*ként bevont az uralkodásba – békés együtturalkodását (*concordia Augustorum*) kellett biztosítania és fenntartania, illetve megakadályozni bármelyikük egyeduralomra törését.

A császártól kapott megbízatás bizonyos értelemben jogi biztosítékot jelentett Papinianus számára, hogy egyik társuralkodó sem mozdíthatja el őt minden további nélkül hivatalából, hiszen ez csak egyetértésük esetén, illetve csak a másik ellenvetése híján volt lehetséges.³⁰ Egyikük sem tehetett tehát saját céljai eszközévé a gárdaparancsnokot.

²⁶ Schulz: i. m. 299 és 247. A Papinianus-jelenséget napjainkban vizsgáló jogtörténészek közül Nörr abból indul ki, hogy a modern jogászok számára nem volt elég feltűnő Papinianus sorsa, illetve a jogtörténészek azért nem foglalkoztak ezzel, nehogy a jogász sorsa miatt érzett szimpátia befolyásolja a jogász szakmai teljesítményének a megítélését. Vö. Nörr: i. m. 308. Ezzel szemben Behrends azt a meggyőződését fejezi ki, hogy Papinianus személyes tartása, erkölcsisége és szakmai teljesítménye, szakvéleményei mögöttes (erkölcsi) tartalma között jelentős konvergencia mutatható ki. Vö. Behrends: i. m. 252–253 és 268–291.

²⁷ R. Hanslik: *Historia Augusta*. In K. Ziegler – W. Sontheimer (szerk.): *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*, Bd. II. DTV, München 1979. 1191–93.

²⁸ K. Stiewe: Cassius [III. 4]. In K. Ziegler – W. Sontheimer (szerk.): *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*, Bd. I. DTV, München 1979. 1076–1077.

²⁹ W. Spoerri: Herodianos [2]. K. Ziegler – W. Sontheimer (szerk.): *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*, Bd. II. DTV, München 1979. 1097.

³⁰ Héródianos 4, 4, 1: „A gyűlölködés és meghasonlás pedig növekedett. Akár helytartókat, akár magistratusokat kellett kinevezni, mindkettő a saját hívét akarta elővezetni, vagy ha ítéleztek, ellenkezőképpen döntöttek, volt, amikor a vádlottak pusztulására, mert erősebb volt számukra a viszály az igazságnál.” Héródianos munkáját a fejezetszámok megjelölésével idézzük, a magyar fordítás alapján: *A Római Birodalom története Marcus Aurelius halálától*. Ford. Fehér B. – Kovács P. Osiris, Budapest 2005; Behrends: i. m. 1996. 256.

Feladata arra kötelezte Papinianust, hogy tisztségéből³¹ fakadó tekintélye súlyával ellene legyen minden egyeduralmi törekvésnek. Ez – forrásaink alapján – azt jelentette, hogy Papinianus a kettős uralom kezdete óta természetes ellenfele volt a régóta egyeduralomra törekvő Caracallának, aki öccse révén megrövidítve érezte magát, ugyanakkor természetes védelmezője lett Getának, aki ki volt téve bátyja alig leplezett ellenszenvének. Caracalla állítólag már Severus életében – mikor a császár és Papinianus Britanniában viseltek hadat – megkísérelte megöletni testvérét, sőt saját atyját is.³²

A diarchia kezdetén Caracalla állítólag eltávolította az udvar környezetéből Papinianust, kényszerűen meghagyva azonban tisztségében és rangjában.³³ Ebben a nehéz, háttérbe szorított helyzetben Papinianus – annak ellenére, hogy valószínűleg megkísérelte a fivérek közötti közvetítést – nem tudta megakadályozni Geta 212 februárjában bekövetkezett halálát.

Geta halála után Papinianus számára egyértelmű lehetett, hogy kinek a rovására kell írnia a fiatal császár halálát. A történeti hagyomány szerint Caracalla egy békülést célzó megbeszélés örve alatt a császárné, Julia Domna rezidenciáján ölette meg *centurióival* az anyja ölére menekülő öccsét.³⁴ Az anyának megtiltotta, hogy gyászolja fiát, és tettét azzal indokolta, hogy Geta összeesküvést tervezett az egyeduralom megszerzése érdekében.³⁵ A hadsereg nagyobb része el is fogadta ezt a magyarázatot, s így Geta feltételezhető támogatói az összeesküvés gyanújába keveredtek, és életveszélybe kerültek.

Caracalla kezdetben valószínűleg nem sorolta ezek közé Papinianust. Az immár egyeduralmú császár megkísérelte helyzetét megszilárdítani: egyrészt azáltal, hogy a gyilkosság másnapján a tettét megkérdőjelező légiókat lefizette, a szenátusban pedig a testvérét súlyos vádakkal illető – bár nem túl meggyőző – beszédet tartott. Lehet, hogy Papinianust éppen ez a beszéd ösztönözte arra a neki

³¹ Bár volt hivatali társa (előbb Q. Maecius Laetus, majd Valerius Patruinus), ezek azonban mind tekintélyben, mint csekélyebb befolyásuk okán messze elmaradtak Papinianustól. Behrends: i. m. 256.

³² Cassius Dio (Xiph.) 77, 1, 3: „Testvérét már apja életében meg akarta ölni, de akkor az apa miatt nem tudta végrehajtani, később pedig, a hazaút során azért, mert a hadsereg körében [Geta] igen kedvelt volt, hisz nagyon hasonlított az apjára.” Cassius Dio – a vonatkozó részében Xiphilinus által kivonatolt – munkáját a saját fordításunkban idézzük. Dio a történetet részletesebben is leírja, utalva arra, hogy Caracalla az apját is meg akarta ölni. Vö. még Cassius Dio (Xiph.) 76, 14, 6.

³³ Cassius Dio (Xiph.) 77, 1, 1: „Egyeseket a [Severus] közelebbi környezetébe tartozók közül eltávolított, köztük Papinianust, a *praefectust*, másokat megölt.” Vö. Behrends: i. m. 257.

³⁴ Cassius Dio (Xiph.) 77, 2, 5: „[Getát] pedig, aki mikor meglátta őket, anyjához menekült, úgy ölték meg, hogy átölelve őt a nyakánál keblén függött és siralmas hangon kiáltott: »anyám, anyám, szülém, szülém, segíts rajtam, megölnek!«” Héródianos 4, 4, 3: „Geta hát halálosan megsebesülve, vérét anyja ölébe folytatva, bevégezte éltét, Antonius pedig, amikor véghezvitték neki a gyilkosságot, előugrott a szobácskából, és az egész királyi palotán végigszaladva kiabálta, hogy nagy veszedelemből menekült meg, és alig tudott megszabadulni.”

³⁵ *Hist. Aug. vita Severi* 21, 6: „aki azonnal megvádolta öccsét, hogy összeesküvést sző ellene és ezzel a gyilkos hazugsággal pusztította el.” *Hist. Aug. vita Caracallae* 1, 1: „Getát ellenségnek nyilvánították.”

tulajdonított szállóigeszzerű megjegyzésre, hogy „könnyebb a testvérgyilkosságot elkövetni, mint megmagyarázni.”³⁶

Papinianus mindenesetre nem lehetett könnyű helyzetben, hiszen a birodalom második embereként nem maradhatott háttérben, még akkor sem, ha akart volna. Caracalla legitimációs okokból valószínűleg a maga javára akarta fordítani a gárdaparancsnok és jogtudós tekintélyét, s – legalább formálisan – maga mellé akarta állítani. Ezért a merényletet követő második napon Papinianust és a korábban a *praefectus urbi* tisztségét betöltő, – szintén Severus barátjaként ismert – Fabius Cilót arra vette rá, hogy elkísérjék a Capitoliumra, felmutatva e tekintélyes férfiak támogatását.³⁷

Ezen körülmények között valóban eljöhett az idő, mikor Papinianusnak választania kellett: vagy valóban a béke és a birodalom ellenségének nyilvánítja Getát és ezáltal igazolja Caracallát, aki ellenségnek kiáltotta ki és megölette testvérét, vagy pusztá hallgatásával – melyet mindenképpen Caracalla tette elítéléseként kellett értékelnie a közvéleménynek – ellenségévé teszi a császárt, s az egyébként is pattanásig feszült helyzetet tovább élezi. Ha az elsőt választja, valószínűleg megmaradhat tisztében, és segíthet a vérfürdő megakadályozásában. Ha a második mellett dönt, akkor a súlyos vádak, melyeket Geta ellen felhozott a császár, őt is maguk alá temethetik, elveszítheti tisztségét, életét, és ráadásul sokakat is erre a sorsra kárhoztathat.

Papinianus az utóbbi mellett döntött, és valóban bekövetkezett, aminek be kellett következnie: tömegmészárlás Rómában és a provinciákban (állítólag húsz-ezer áldozattal) azon személyek között, akik Geta szolgálói, valódi vagy vélt barátai voltak, vagy csak kapcsolatban álltak vele.³⁸

A császár az események sodrában Papinianust a *praetorianusok* kezére adta, feltételezhetően egy meglehetősen sommás vagy formátlan eljárást követően. A *praetorianusok* bárdal végezték ki, ezt Caracalla szóvá is tette, hiszen szerrinte karddal kellett volna fejét venni.³⁹ Kijelentésének jogi jelentőségét abban láthatjuk, hogy a karddal való kivégzés azt jelképezte volna, hogy a császár maga ítélkezett Papinianus felett, és végeztette ki egy szabályos eljárás keretében (*ius*

³⁶ *Hist. Aug. vita Caracallae* 8, 6.

³⁷ *Hist. Aug. vita Caracallae* 3, 2: „Másnap a Capitoliumra sietett, és nyájasan beszélt azokhoz, akiknek megölésére készült, majd Papinianusra és Cilóra támaszkodva, visszatért a Palatiumra.”

³⁸ Héródianos 4, 6, 1: „Amannak [Getának] tanácsadóit, bizalmasait és azokat, akik palotájában laktak, rögtön mind legyilkoltatta; a szolgálakat is mind egy szálíg kiirtatta, még a csecsemőknek sem könyörült. A holttesteket teljes göggel kivonszolta és szekerekre rakva, miután a városon kívülre szállították, halmokban megégették vagy szanaszét dobálták. Egy sem élte túl azok közül, akiket amaz csak kevéssé is ismert.” Cassius Dio (Xiph.) 77, 4, 1: „Sokat megöltek a legtekintélyesebb emberek közül, mint Papinianust. Papinianus kivégzőjének szemére hányta [Caracalla], hogy bárdal ölte meg és nem karddal.”

³⁹ *Hist. Aug. vita Caracallae* 4, 1: „Majd a szeme láttára végeztek Papinianussal, akit a katonák bárdal ütöttek agyon. Ezen alkalommal mondta a gyilkosnak: »Karddal kellett volna végrehajtandod parancsomat.«”.

Hist. Aug. vita Getae 6, 3: „magát Papinianust egy bárdal sújtották agyon, Bassianus rosszállására, mivel nem karddal hajtották végre a tettet.” Az Antoninus Geta-életrajzot Forisek P. fordításában idézzük.

gladii). A bárdal való kivégzés viszont ekkor már pusztán a katonai (statáriális) ítélet-végrehajtás eszközének volt tekinthető.⁴⁰

Feltételezhetjük, hogy Papinianus, a „civil” gárdaparancsnok és a parancsnoksága alá tartozó katonák közötti feszültség is hozzájárult ahhoz, hogy a *praetorianusok* saját táborukban vetettek véget az egyik legjelentősebb római jogász életének.⁴¹

Hogy miért kellett meghalnia Papinianusnak, az a források alapján nem egyértelmű. A vesztének okaira vonatkozó magyarázatok sokfélesége már a *Historia Augustából* is kiolvasható.

Az egyik változat szerint Papinianus a császári fivérek egyetértésének egyik letéteményeseként (*fautor concordiae*) vált az egyeduralomra törő Caracalla áldozatává:

Papinianus igen közeli barátja volt Severus császárnak, és egyesek szerint a második felesége oldaláról rokona is. Severus rábízta két fiát, és ezért Papinianus az Antoninus testvérek egyetértésének volt a híve. Amikor Bassianus testvére cselszövéseiről panaszkodott, Papinianus arra törekedett, hogy Getát ne öljék meg. Ezért a katonák őt is megölték Geta párhíveivel együtt, nemcsak hogy Antoninus engedélyével, hanem egyenesen rábeszélésére.⁴²

Végül ezután Papinianust és sok más személyt úgyszintén megölték, akik vagy a megegyezést akarták elősegíteni, vagy Geta pártjához tartoztak. Mindkét rendhez tartozó férfiakat a fürdőben, lakomázás közben, vagy a köztereken szúrtak le.⁴³

Ez a legsemlegesebb magyarázat, amelyben Papinianus teljesen passzív szereplőként jelenik meg.

Egy másik, a későbbiekben „hivatalosnak” tekinthető indokolás szerint (ezt az előbbi Geta életrajz-részletben is megemlítik) Papinianusnak azért kellett vesznie, mert Geta pártjára állt: „és tény, hogy őt magát annak ürügyén ölték meg, hogy Geta híve.”⁴⁴ Érthető, hogy ez lett a történetírók által inkább képviselt hivatalos változat, hiszen Caracallát halála után nem sújtotta *damnatio memoriae*, hanem utódai (különösen Elagabalus) éppenséggel legitimációs alapként hivatkoztak Caracalla uralkodására. A későbbi dinasztikus törekvéseknek egyáltalán nem állt érdekében tehát, hogy Caracalla uralkodásában bármilyen kivetnivalót találjanak, s természetesen a történetíróknak sem állt érdekében eltérni ettől a magyarázattól.⁴⁵

⁴⁰ A kérdésről részletesen lásd Behrends: i. m. 261–262.

⁴¹ Vécsey Tamás éppenséggel abból indul ki, hogy Papinianus nem Caracalla, hanem a *praetorianusok* áldozata volt, akik korlátlanabb hatalmaskodási lehetőséget láttak az igazságos *praefectus* eltávolításában. Vö. Vécsey: i. m. 55. Alátámasztja a katonák és civil elöljárók közötti problémák létét a későbbi gárdaparancsnok és nagy jogász, Ulpianus sorsa is, akit tizenegy évvel később szintén a *praetorianusok* koncoltak fel. R. Knütel: Ulpianus, Domitius. In M. Stolleis (szerk.): *Juristen: Ein biographisches Lexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. Beck, München 2001². 640; Kunkel: i. m. 246.

⁴² *Hist. Aug. vita Caracallae* 8, 2–4.

⁴³ *Hist. Aug. vita Getae* 6, 3.

⁴⁴ *Hist. Aug. vita Caracallae* 8, 7.

⁴⁵ Behrends: i. m. 264.

A nézet, hogy Papinianusnak azért kellett vesznie, mert megtagadta a császár parancsát, sőt szinte „szemtelenül” meg is indokolta azt, eleinte nem fért bele a hivatalos történetírásba. Ennek ellenére, mint kétségbe vonható állítás, mégis belekerült a *Historia Augustaba* és a történeti köztudatba:

Sokan azt állítják, hogy Bassianus, miután testvérét megölte, Papinianust bízta meg azzal, hogy a senatusban és a nép előtt is igazolja helyette a gáztettet, de ő állítólag azt válaszolta, hogy nem olyan könnyű mentegetni a testvérgyilkosságot, mint elkövetni. Az a szöbeszéd is járja, hogy Papinianus nem akart megfogalmazni egy olyan beszédet, amellyel azért kellett volna támadni a császár testvérét, hogy a gyilkosság ügyét még kedvezőbb színben tüntessék fel. Amikor ezt visszautasította, az volt a válasza, hogy más dolog mentegetni egy testvérgyilkosságot, és más egy ártatlanul megölt embert vádolni.⁴⁶

Sőt Spartianus akkor, amikor Septimius Severus életéről ír, csak ezt a változatot adja elő: „Továbbá megölette Papinianust, mivel nem volt hajlandó felmenteni a testvérgyilkosság vádjá alól, holott ő volt a jog mentsvára és a jogtudomány kincsháza [...]”⁴⁷

A *Historia Augusta* szerzőjének a Papinianus kivégzéséhez vezető okok közötti hezitálása mutatja, hogy a hivatalos állásponttal szemben a későbbi korok (a IV. század eleje) történetírói már más lehetőségeket is mérlegelni kezdtek, és talán olyan (akkor még elérhető) forrásokra is visszanyúltak, melyeket – az elveszejtés okairól mélyen hallgató – Cassius Dio még nem mert kiaknázni. Talán ezt támasztja alá a 4. század második felében élt történetíró, Aurelius Victor elbeszélése is: szerinte is fennállt annak a lehetősége, hogy Papinianust a császári parancs megtagadása miatt végezték ki, igaz ő is bizonytalan ebben. Ugyanakkor más lehetséges indokot nem hoz fel.⁴⁸

Mindenestre kiindulhatunk abból, hogy lehetett valóságalapja a később uralkodóvá váló (utolsóként felvetett) megokolásnak is, amely a későbbi évszázadokban megalapozta a rendíthetetlen Papinianus nimbuszát: már a késő ókorban egyértelműen úgy tekintettek a *praefectus praetorióra*, mint aki az igazság védelmezője volt, s elvhűsége áldozata lett.⁴⁹ Ez a megközelítés túlélte a középkort és a

⁴⁶ *Hist. Aug. vita Caracallae* 8, 5–6.

⁴⁷ *Hist. Aug. vita Severi* 21, 8.

⁴⁸ Aurelius Victor: *De caesaribus* 20, 33–34: „Azt mesélik ugyanis, hogy [Papinianus] Bassianus idejében az egyik hivatal élén állt, és miután arra kötelezettségére emlékeztették, hogy magát – mint ahogy az szokásos – Rómának elkötelezve egy beszéddel a várost minél előbb lecsillapítsa, Geta halála felett érzett fájalmában azt mondta, hogy egy testvérgyilkosságot nem lehet ugyanazzal a könnyedséggel elleplezni, mint amilyen könnyen el lehet követni, és ezért megölték. Ez azonban teljes képtelenség, hiszen egészen bizonyos, hogy a *praefectus praetorio* tisztségét viselte, és ez a férfiú aligha követhetett el minden további nélkül egy ekkora sértést azzal szemben, aki iránt szeretettel viseltetett, és akinek a nevelője volt.” A *De caesaribus* szövegét saját fordításomban idézem.

⁴⁹ A modern korban sem egységes a kérdésben az irodalom: a leggyakoribb az, hogy olyan óvatosan fogalmaznak a történészek, amibe valamennyi kivégzési ok beleférhet. Legjellemzőbb talán az alábbi megfogalmazás: „Geta megölésével kapcsolatban végeztette ki Caracalla.” Vö. E. Bund: Papinianus. In K. Ziegler – W. Sontheimer (szerk.): *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*, Bd. IV. DTV, München 1979, 487–488.

korájtkorban egyértelműen elfogadásra került, hisz még azok is ebből a történeti tényállásból indultak ki Papinianus tettének értékelésénél, akik nem tartották oly nagyra „áldozatát az igazságért”. (A legnevesebb ezek közül – mint látjuk majd – Jean Bodin volt.)

Gryphius és történeti nyersanyaga

Már az ókorban vitatott volt tehát, hogy Papinianust valóban azért végezték-e ki, mert megtagadta Caracalla véres tettének igazolását. Ezt Gryphius is jól tudta, ugyanakkor tudatosan mégis ezt a magyarázatot fogadta el, és az általa *communis opinio*nak tekintett rekonstrukciót vette drámája alapjául.⁵⁰ A drámához írt jegyzeteiben⁵¹ kitér arra, hogy a történeti forrásokban fellelhető több lehetőség közül, melyek Papinianus halálához vezethettek, – mérlegelve valamennyi történetiségét – miért éppen a császár mellett elmondandó védőbeszéd megtagadását tartja a legvalószínűbbnek.⁵²

Saját megjegyzései szerint Gryphius elsősorban a *Historia Augustából* vette drámája történeti anyagát, de használta Cassius Dio és Héródianos görög nyelvű munkáit is. Ugyanakkor bizonyos történeti összefüggések tekintetében eltér forrásaitól. A *Historia Augusta* által elmondott történetet követve abból indul ki, hogy Julia Domna második felesége volt Septimius Severusnak, anyja Getának és mostohaanyja Caracallának. Ugyanakkor kitalált összefüggés az, hogy Gryphius nem csak Julia Domna rokonának tekinti Papinianust, hanem Caracalla sógorának is, mert mindketten Plautianus, a korábbi *praefectus praetorio* lányait vették feleségül. Papinianus tekintetében ez nem felel meg a forrásoknak.⁵³ Más tekintetben is vannak nyomai a sajátos gryphiusi rekonstrukciónak: bizonyos az, hogy az események összesűritése egy napra dramaturgiai okok miatt történt meg, a történeti források egyértelműen hosszabb időre vetítik ki a Gryphius által rekonstruált eseményeket. Nem igazolható, hogy Papinianus tényleg toleráns volt a keresztényekkel.⁵⁴ A negyedik felvonásban eshetőségként felmerülő katonai puccsra nincsenek történelmi bizonyítékok, azt inkább drámai eszköznek kell tekintenünk.⁵⁵ Papinianus apjának neve (Hostilius) egy akkoriban még eredetinek tartott, de utóbb hamisítottnak bizonyuló sírfeliratról származik.⁵⁶ Szemben

⁵⁰ A modern elemzők sem egységesek a kérdésben: Dieter Nörr azt tartja valószínűbbnek, hogy Papinianust politikai okokból veszejtették el, mert Geta követője volt. Nörr szerint e megoldás mellett szólnak a jobb érvek. Otto Behrends ezzel szemben – újra számba véve a forrásokat – elfogadja, hogy Papinianus halálának konkrét oka a császár kérésének megtagadása volt. Nörr: i. m. 308; Behrends: i. m. 257–261.

⁵¹ *Andreas Gryphii Kurtze Anmerckungen über seinen Papinianum*. In I-M. Barth (kiad.): *Andreas Gryphius: Großmütiger Rechtsgelehrter oder Sterbender Aemilius Paulus Papinianus: Trauerspiel*. Reclam, Stuttgart 2000. 117–135.

⁵² *Anmerckungen* III. 510.

⁵³ Nörr: i. m. 317.

⁵⁴ Behrends: i. m. 245.

⁵⁵ Behrends: i. m. 257, 37. jz.; P. Michelsen: *Vom Recht auf Widerstand in Andreas Gryphius' Aemilius Paulus Papinianus. Simpliciana, Schriften der Grimmelshausen-Gesellschaft* 17 (1995) 56.

⁵⁶ Behrends: i. m. 244; Nörr: i. m. 309.

Gryphius előadásával, Caracalla valószínűleg nem mozdította el Papinianust hivatalából.⁵⁷

Mindebből kitűnik, hogy bár Gryphius a Papinianus halálához vezető külső eseményeket jórészt az ókori források alapján rekonstruálja,⁵⁸ de Papinianus személyiségének kidolgozása során (s a dramaturgiai kényszerűségek okán) saját költői képzeletére és didaktikai szándékaira is támaszkodik. A költői szabadsággal ott él, ahol bizonyos hiányosságokat kell pótolnia, illetve az általa kitűzött cél felé kell lendítenie a dráma eseményeit. Ezt annál is inkább megteheti, mert a kor olvasói és színmű-közönsége számára a történeti (tényleges) és költői (fikciós) valóság elválasztása nem volt lényeges:⁵⁹ ebben a korban a történeti témákat nem a maguk történetiségében szemlélték, hanem *sub specie aeternitatis*, azon szempontból, ami az emberben és az emberen túl változtathatatlan. Gryphius drámáinak történései is a jelen és az örökkévalóság feszültségében állnak (és értelmezendők).⁶⁰

Ennek fényében különösnek tűnhet a mai olvasó számára, hogy Gryphius – hasonlóan egy tudományos munkához – lábjegyzetekkel látta el drámájának kéziratát. Ennek egyik oka, hogy Gryphius jelentős általános műveltséggel és a legkülönbözőbb diszciplínákban nagy jártassággal rendelkező személy volt, aki az orvos- és a jogtudomány mellett a történeti ismereteknek⁶¹ is nagy jelentőséget tulajdonított. A másik ok azonban sokkal jelentőségteljesebb (s kihat a történeti események gryphiusi rekonstrukciójára is). A jegyzetekkel való magyarázat ugyanis nagymértékben összefügg kora emberének a történelemhez való viszonyával: szemükben a történelem – mint az élet tanítómestere – célja, hogy példákat (*exempla*) mutasson fel a későbbi korok számára.

De ahhoz, hogy a történeti esemény példamutató lehessen, „igaznak” kell lennie, s az igazságtartalom kevésbé a történeti összefüggések – bizony gyakran kritikátlan – rekonstrukciójában állt, mint inkább a részletek hűséges ábrázolásában.⁶² A részletekben való hűség tehát fontos, de a nagyobb történeti összefüggések sem lényegtelenek, hiszen az *exemplumok* nemcsak példaként mutathatók fel, hanem egyúttal bizonyítékul is szolgálnak: s a megfelelő igazságtartalom ehhez nélkülözhetetlen. A skolasztikus filozófusok (és ehhez hasonlóan a koraújkori sztoikusok is) egy állítás helyességét a *consensus omnium*ból vezették le: de a *consensus* alapján „történetileg” igazolt *exemplumok* egyúttal bizonyítják a *consensus* létét és tartalmát is.⁶³ Ezen felfogás értelmében Papinianus nem csak példája lehe-

⁵⁷ Kunkel: i. m. 224; Behrends: i. m. 257.

⁵⁸ A részletekhez való ragaszkodását sokan kiemelik a szakirodalomban: H. Heckmann: *Elemente des barocken Trauerspiels am Beispiel des „Papinian” von Andreas Gryphius*. Gentner, Darmstadt 1959. 15–16; Keller: i. m. 145; Michelsen: i. m. 48; Nörr: i. m. 317.

⁵⁹ Nörr: i. m. 317.

⁶⁰ Michelsen: i. m. 45.

⁶¹ A *Historia* a XVII. században gyűjtőfogalom volt, ami magában foglalta mindazokat az ismereteket, amelyeket az ember megtapasztalt története során, így a természettudományok is ide tartoztak. Vö. W. Vosskamp: *Untersuchungen zur Zeit- und Geschichtsauffassung im 17. Jahrhundert bei Gryphius und Lohenstein*. Bouvier, Bonn 1967. 25.

⁶² Nörr: i. m. 346; Michelsen: i. m. 48.

⁶³ Nörr: i. m. 317.

tett az állhatatos férfinak (*vir constans*), hanem egyúttal bizonyítéka is annak a tézisnek, hogy inkább kell engedelmeskednünk a jognak, mint az embernek.

A drámai történeti tényállás⁶⁴

A színdarab öt felvonásra (*Abhandlung*) tagolt. Az első felvonás elején egy hosszú monológban a főhóst, Papinianust és az őt foglalkoztató problémákat ismerhetik meg a nézők. A pályája csúcán álló jogász és államférfi elsősorban arról elmélkedik, hogy a szerencse forgandó, az ilyen magasságokból könnyű a mélybe zuhanni, ha irigyei – s ennek már látja előjeleit – rosszindulattal fordulnak ellene. A legfontosabb, amit – saját maga által is érzékelhetően – a szemére vetnek: megközelíthetlensége és megvesztegethetetlensége, a keresztények pártolása,⁶⁵ a két császár közötti feszültségek gerjesztése és törekvés a trónra. A monológban számot ad tetteiről, cáfolandó az ellene suttogva felhozott vádak. Ennek ellenére látja, hogy a magas pozíció nagy veszélyeket hordoz magában.⁶⁶

Hősünk valóban nehéz helyzetben van: az elhunyt császár, Severus az ő gondjaira bízta fiait Bassianust (vagyis Caracallát) és Getát, a két állandóan veszekedő testvért (*im Zwanck verwirrte Brüder*).⁶⁷ Papinianus sejti már, hogy a társuralkodók konkurenciájából nem sok jó süllhet ki, halálos játékot kényszerítettek rá.⁶⁸ A felvonás végén az anyacsászárnő, Julia Domna egyik kamarása Papinianus ígéretét veszi, hogy soha nem fog Getával szemben Bassianus pártjára állani. Papinianus felesége is különleges óvatosságra inti férjét.

A második felvonás elején a – Gryphius által – titkos tanácsosként jelölt Laetus (Bassianus bizalmasa) intrikáiba tekinthetünk be, aki mindenáron meg akarja osztani a társuralkodó testvéreket. Laetus célja az, hogy a testvére félreállítására miatt lehetetlenné vált Bassianus helyett ő maga foglalhassa el majd a trónt. Bassianus tanácsadója uszító szavai ellenére is – apja kívánságát szem előtt tartva – elfogadni látszik hatalmának a kettős uralomból eredő korlátozását.⁶⁹ Amikor azonban egy kinevezési ügyben Geta gondolkodási időt kér, a testvérek vitába keverednek. Bassianus továbbra is meg akarja bízni Celsust Egyiptom kormány-

⁶⁴ Az alábbiakban – akár a főszövegben, akár a lábjegyzetekben – csak renkívül nyers fordításban adjuk vissza Gryphius sorait. Törekszünk arra, hogy a legjellemzőbb részleteket kiragadva illusztráljuk a szerző gondolatmenetét, vállalva annak ódiumát, hogy méltó fordítás híján csak tartalmilag ismertessük a szereplők mondanivalóját. A néhány megjelölt szöveghely, ahol nem adunk fordítást, illusztrációul szolgálhat azoknak, akik el kívánnak mélyedni a szöveg részleteiben. A szöveg könnyen hozzáférhető a világhálón is [<http://www.lesen.ch/autor/werke/gryphius/papinian/papini11.htm>]. Igaz, ezen közlés esetében hiányoznak a pontos szöveghely-megjelölések. Az általunk használt kiadás: Andreas Gryphius: *Großmütiger Rechtsgelehrter oder Sterbender Aemilius Paulus Papinianus: Trauerspiel*. Kiad. I.-M. Barth. Reclam, Stuttgart 2000.

⁶⁵ Septimius Severus alatt voltak keresztényüldözések. Gryphius azonban mentesíteni akarja hősét ezek ódiuma alól, hiszen nem látja dramatizált személyiségével összeegyeztethetőnek.

⁶⁶ I, 13–14: „Ha a szírt, amelyen megvetette a lábát, könnyen leomlik, / és magával rántja őt, látszik, hogy a csúcs milyen nagy teher.”

⁶⁷ I, 39.

⁶⁸ I, 246: „Két koronát látok itt, és félek, hogy halál közeleg.”

⁶⁹ II, 55–56: „LAETUS. A törzs, a birodalom és kormány az elsőszülöttön nyugszik. / BASSIANUS. Apánk kettőnket egy trónra ültetett.”

zásával, amit azonban Geta – a jelölt alkalmatlansága miatt – nem tart megfelelő megoldásnak. Bassianus ezzel szemben az állam érdekével ellentétesnek látja Celsius visszahívását.⁷⁰ A nézeteltérés csak olajat önt arra a parázsra, melyet az intrikus Laetus korábban Bassianus testvére elleni heccelésével korábban ébren tartott.⁷¹ A véleménykülönbségek, intrikák és Bassianus egyeduralmi törekvései oda vezetnek, hogy Bassianus – anyjuk szeme láttára – megöli testvérét. Julia kénytelen a fia halála felett érzett fájdalmát elrejtteni, de utóbb megátkozza mostohafiát.

A harmadik felvonás elején Bassianus megbánni látszik tettét és felismeri, hogy Laetus manipulálta őt. Hívét halálra ítélteti, de hamarosan megsemmisíti ítéletét, azonban Laetust kiszolgáltatta Julia véres bosszújának. Amikor bizalmasa (*käyserliche Bedinete*), Cleander jelentést tesz neki a nyilvános felháborodásról (mind a nép, mind a hadsereg körében) – ami lehetetlenné teheti Bassianus egyeduralmának megszilárdítását – a császár figyelme Papinianus felé fordul. Cleander révén arra akarja rábírní Papinianust, hogy az vezető tisztviselőként igazolja testvére ellen elkövetett tettének jogosságát: Cleander emlékezteti Papinianust a császárral szembeni kötelezettségeire, mire amaz hűségét hangoztatja. Cleander ez utóbbira apellálva kéri, hogy egy, a szenátushoz és hadsereghez intézett beszédben (*Red' an Rath und Läger*) magyarázza meg a császár tettét (*den Todschlag zu beschönen*). Papinianus szerint azonban ez a világ és minden uralkodó megcsúfolása lenne. Cleander szerint sokféleképpen meg lehetne magyarázni Bassianus cselekedetét, Papinianus szerint azonban sem az éj, sem az idő nem rejtheti el a valós szándékot, és semmilyen magyarázat nem szépítheti meg a valóságot.⁷² Papinianus lelkiismeretével egyszerűen összeegyeztethetetlen tehát egy ilyen „szakvélemény” megfogalmazása, még akkor is, ha ezzel elveszíti a császár kegyeit. Ezen álláspontok mentén hosszú „elméleti” vita bontakozik ki a beszélők között:⁷³

⁷⁰ II, 251–256: „BASSIANUS. Miért veted el azt a férfit, akinek mi Egyiptomot szánjuk? / GETA. Mert kapzsiságát nem bíránk többé elviselni. / BASSIANUS. Ezzel nem csúfolod meg súlyosan szavunkat és hatalmunkat? / GETA. Nem, ha az uralkodó szívleli a jogot és a fejedelmi szót. / BASSIANUS. Vagyis úgy gondolod, hogy vakon és meggondolatlanul cselekszünk? / GETA. Nem kellene külön tanács nélkül fontos döntéseket hozni.”

⁷¹ II, 113–114: „BASSIANUS. Tekints a testvér keblében fellángoló fennhéjázásra, / aki engem ellenségeként akar elveszejteni.” II, 153–154: „BASSIANUS. Ki segít? Ki ment meg bennünket a zavaros helyzetből? / LAETUS. Egy ember halála révén az egész birodalmat meg lehet menteni.”

⁷² III, 437–446: „CLEANDER. Ezért kell Papinianusnak tanáccsal és szóval gyógyítani. / PAPINIANUS. De ő nem tud Antoninusnak új lelket adni. / CLEANER. De mégis őriznie kellene Bassianus híret és tekintélyét. / PAPINIANUS. Bassianust szolgálja szívvel lélekkel és karjával. / CLEANER. És megtagadja, hogy a halálesetet szép köntösbe tüntesse fel. PAPINIANUS. Aki ezt meg tudja szépíteni, az a fejedelmet és a világot csúfolja meg. / CLEANER. Az esetnek sok rejtett árnyalatát lehetne feltárni. / PAPINIANUS. Ezen esetet sem az éj, sem az idő nem rejtheti el. / CLEANER. Ami alapján a világ fülének tálalni lehetne az esetet. / PAPINIANUS. Szépítség, ahogy akarjátok, utálatosan fog csengeni a magyarázat.”

⁷³ Gryphius alexandrinusainak szépségét és nyelvi ötletességét a prózai fordítás meg sem kísérelheti visszaadni, de mivel a darab mondanivalója szempontjából fontos rész, az érvek és ellenérvek érzékeltetése még ebben a nem kielégítő formában is hasznosnak tűnik.

CLEANDER. Milyen dühvel fogadja majd a császár az elutasítást.

PAPINIANUS. Feladatom az, hogy a szent jogot ezer fejedelem előtt is érvényesítsem. [...]

CLEANDER. Talán le akarod rombolni az állam épületét?

PAPINIANUS. Inkább, mint hogy a jogot megrövidítem.

CLEANDER. Aki jogot és rendeleteket alkotja, fel is oldhatja a rendeletet.

PAPINIANUS. De azt a jogot nem, amit a népek akarata állandósít.

CLEANDER. A római táblák felett is eljárt az idő.

PAPINIANUS. Az istenek örök joga azonban mindig termékeny marad. [...]

CLEANDER. Ezt a durva választ vigyem Bassianusnak?

PAPINIANUS. Azt, hogy lelkiismeretem nem hagyja, hogy legyőzzem. [...]

CLEANDER. Ó nagy lélek, súlyos viharokat látok. PAPINIANUS. A méltó halál édes, a megvetendő élet keserű.

CLEANDER. Igen, ha a halál által valaki a hazát menti meg.

PAPINIANUS. Még inkább, ha általa a jog őriztetik meg a világban.⁷⁴

A negyedik felvonásban a Papinianus makacsságán feldühödött Bassianus maga elé citálja az udvarba a *praefectus praetoriót*. De Papinianus véleményét nem változtatja meg sem a korábbi hivatali esküjére való emlékeztetés, sem a hivatalának elvesztésével való fenyegetés. Bassianus levonva a konzekvenciát megfosztja Papinianust hivatalától és címeitől, amit ő nyugalommal fogad.⁷⁵ Ekkor azonban a történet új fordulatot vesz: két római katonai parancsnok keresi fel a hivatalától megfosztott Papinianust, és tulajdonképpen katonai zendülés kirobbantására biztatják Bassianus ellen, biztosítva a hadsereg támogatásáról. Papinianus azonban visszautasítja az ajánlatot, a császár elleni aktív ellenállás számára elképzelhetetlen.⁷⁶

Az ötödik *Abhandlung* Papinianus „megkísértéseivel” kezdődik. Különböző oldalról és eltérő érvekkel kívánják jobb belátásra bírni az egyes *interlocutorok*. Julia, a gyászoló anyacsászárnő házassági ajánlatot tesz neki, valamint a koronát kínálja, arra az esetre, ha megöli a császárt. Hostilius, Papinianus apja ezzel szemben arra akarja rávenni fiát, hogy engedjen a császár kérésének, és igazolja a közvélemény előtt a testvérgyilkosságot. Ezáltal megmenthetné önmagát, és az állam érdekeit is ez szolgálná leginkább. Azonban minden rábeszélés hiábavaló, megtörik Papinianus ellenállásán.

Ezután Bassianus összeesküvőnek nyilvánítja a korábbi *praefectust*, s azzal vádolja meg, hogy Getat akarta egyeduralomhoz segíteni. Ezen a szemenszedett hazugságon még Papinianus is meglepődik.⁷⁷ Bassianus mindenesetre büntetlenséget ígér az állítólagos hazaárulónak arra az esetre, ha eleget tesz császári

⁷⁴ III, 473–474. III, 481–487. III, 505–506. III, 513–516.

⁷⁵ Macrinus – aki a történelem tanúsága szerint Papinianus hivatali utódja lett – kérdésére válaszolva kifejti, hogy nem érzi magát kevesebbnek: IV, 327–328.

⁷⁶ IV, 405–408: „Tévedtek kedveseim, tévedtek. A fejedelem teremt minket. / Törvényes akkor is, ha téved. Tévedhetetlen erő. / Bár nem mentes a bűnöktől és elkövetet súlyosakat is, / de vétkét egyetlen alattvaló sem tárhatja fel.”

⁷⁷ V, 181–184 és 187–189: „Béna vagyok és elképeszt ez az újabb ármány! / Mentés vagyok minden vétektől! Jöjj, ha vádolni akarsz! / Jöjj, ha bizonyítani tudsz, tárd fel bűnömet! / Lépj elő, ha ilyen cselkedettel akarsz vádolni! [...] Uralkodóm, jogomat követelem, adjanak a jog

akarátának. De Papinianus hajthatatlan marad, s saját fiának kivégzése sem töri meg. Hogy maradék tekintélyét mentse, a császár végül Papinianus megölésére is parancsot ad. A császár lelkiismeretével meghasonulva marad vissza a színen.⁷⁸

II

Az első olvasat – példamutatás a laikusoknak

Gryphius szomorújátéka úgy állítja elének Papinianust, mint a jog időhöz nem kötött mártírját. Időhöz kötött azonban ezen mártíromság sajátos megközelítése: keresztény és sztoikus elemek képezik az alapját az abszolút monarchiában tevékenykedő tisztviselő *exemplum*ának, amit Papinianus alakja képvisel.⁷⁹

Gryphius munkáinak filozófiai hátterét mindig is a barokk neosztoicizmus adta. Ezen szellemi irányzattól, különösen Justus Lipsius gondolataitól befolyásolva és mindezt egy keresztény-patrisztikus tradícióba ágyazva Gryphius munkáiban keresztény, sztoikus és idealisztikus elemeket egyesít, melyek egybecsengő erkölcsi alapokból indulnak ki:⁸⁰ a neosztoikusok egy kardinális kötelességet hangsúlyoztak, mely szerint az ember köteles alávetni magát a dolgok létező rendjének, nem szabad ellenállnia az uralkodó kormányzatnak, sőt el kell fogadnia, s megfelelő lelkierővel el kell viselnie azt.⁸¹

Lipsius egyik alapműve az állhatatosságról szól:⁸² ebben a szerző a sztoikus bölcs és alattvaló prototípusát vázolja fel. Lipsius először tett itt kísérletet arra, hogy összekapcsolja a keresztény tanítást a sztoicizmussal egy olyan filozófiában,⁸³ amely segítséget nyújt az egyénnek a vallásháborúk nehéz időszakában, és amely az állhatatosságot az összes többi erény fölé helyezi.⁸⁴

Gryphius témaválasztása is köthető bizonyos mértékig Lipsiushoz, hiszen utóbb-kezőre, / önként vállalom. Verjetek vasra / és [ha bűnös vagyok] sújtson le rám, mint fő árulóra az igaz jog.”

⁷⁸ V, 363–364: „Ahogy készek voltunk bárdokkal és vassal dühöngeni, / úgy dühöng bennünk most a vágató őrült lelkiismeret.”

⁷⁹ A sztoicizmus már a szomorújáték mottójával szolgáló Horatius-idézetben (*Carmina* III, 3) megjelenik, és végigkíséri Caracalla és Papinianus drámai szembenállását: „Igaz s kitartó, hűszivü férfiút / sem pártütőknek bujtogató dühe / sem rémítő tyrannus arca / meg nem ijeszthet, a déli szél sem, // vad Adriának háborodott ura; / nagy Juppiternek mennyköves ökle sem. / Rettenthetetlen, hogyha Föld és Ég / összerogy is, s a romok lesujtják.” A verset a következő kiadás alapján idézzük: *Quintus Horatius Flaccus összes versei*. Ford. Bede Anna. Corvina, Budapest 1961. 186–187.

⁸⁰ Keller: i. m. 154. Vö. G. Abel: *Stoizismus und Frühe Neuzeit: Zur Entstehungsgeschichte modernen Denkens im Felde von Ethik und Politik*. De Gruyter, Berlin – New York 1978.

⁸¹ J. Papy: Neosztoicizmus és humanizmus: Új Seneca-olvasatok Lipsius *Manuductio ad Stoicam Philosophiam* című művében. *Világosság* 2006/11–12. 23–24.

⁸² *Iusti Lipsi De Constantia libri duo, Qui alloquium praecipue continent in Publicis malis*. Plantin: Antwerpiae 1584. Magyar fordítását a következő kiadás alapján idézzük: Az Állhatatosságról. In *Laskai János válogatott művei. Magyar Iustus Lipsius*. Szerk. Tarnóc M. Akadémiai, Budapest 1970. 63–155.

⁸³ K. Beuth: *Weisheit und Geistesstärke. Eine philosophiegeschichtliche Untersuchung zur „Constantia“ des Justus Lipsius*. Lang: Frankfurt am Main 1990.

⁸⁴ Különösen az első tizenkét fejezetben úgy ábrázolja az állhatatosság erényét, mint hatékony eszközt a polgárháború zűrzavarának leküzdésére, és arra buzdít, hogy szabaduljunk meg

bi – említett művében – maga is foglalkozott Papinianus alakjával, és a sztoikus *vir constans* példaképének tekintette.⁸⁵ A sztoa alapelvei szerint a boldogság (*eudaimonia*) csak akkor érhető el, amennyiben a lelki nyugalmat nem zavarják meg bizonyos affektusok, amelyek közül a legfontosabbként a vágyat, az örömet, a félelmet és a fájdalmat (*cupiditas, gaudium, metus, dolor*) jelölték meg a sztoikus gondolkodók.⁸⁶ A sztoikus alaperény a *constantia* kifejezett célja az ezen behatásoknak való ellenállás.

Gryphius minden tekintetben a sztoikus erények ideáljaként jellemzi Papinianust.⁸⁷ Már a címben utalás történik Papinianus „nagylelkűségére” (*Großmütigkeit*), ami a sztoikus *magnanimitas* megfelelője. Ez a nagylelkűsége természetesen kevés összefüggést mutat azzal a jelentéssel, amit ma értünk rajta. Sokkal inkább „erős lelkűnek” kell érteni és olyan tartásnak tekinteni, ami az adott személy valamennyi tettét áthatja.

A sztoikus tartás azonban a mellékszereplőkben is megfigyelhető: Papinianus fia, Julia Domna, sőt az udvaronc Laetus is hordoz sztoikus jegyeket. Utóbbi egyébként inkább a macchiavellisztikus politikus megtestesülésének tekinthető. Míg Caracalla egyértelműen a *levitas* képviselője, aki minden tartás nélkül elszüljed a világ múlandóságában, a *constantia* formális, érték-semleges erénye még a lelkiismeretlen törtetőt is jellemezheti.⁸⁸

Visszatérve Papinianus egyéniségéhez, fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy személyisége nem változik, nem fejlődik a dráma folyamán, a kezdetektől fogva adott, kőbe vésett, ebben az értelemben is *constans*.⁸⁹ Hiába kerül kétfrontos lelki harcba a főhős,⁹⁰ töretlenül kitart eredeti álláspontja és értékei mellett, s ezzel is a sztoikus *constantia* (állhatatosság, lelkierő) szemléletes példáját szolgáltatja.⁹¹ A nagylelkűség és az állhatatosság a kezdettől a végéig jellemzik a főhőst, ami persze jól tükrözi Gryphius didaktikai céljainak első rétegét is.

Azért csak az elsőt, mert Gryphius „népnevelő” törekvése nem áll meg itt: Papinianus megnyilatkozásai⁹² lépten-nyomon azt sugallják, hogy a *constantia* több, mint pusztán egy sztoikus erény, amelynek elsődleges jutalma a múlandóság meghaladása. A dráma vezető eszméje, a szomorújáték didaktikus „értelme”

minden olyan érzelemtől, amely az emocionális befolyásolás bármiféle formájához vezethetne. Vö. Papy: i. m. 26–27.

⁸⁵ Lipsius: *De Constantia* II, 8: „Pápinianus meg-öletik a kegyetlen Bassianus Császártúl: de az a fegyver bátorságot önt a mi sziveinkben hogy az Igasságért meghalljunk. Végezetre ennyi sok nevezetes emberek erő-szakkal és ok-nélkül szám-ki-vettettek avagy meg-ölettek: de mi azokból a vérnek folyamatiból naponként iszszuk az Alhatatosságot es jószágos-cselekedetet.”

⁸⁶ Nörr: i. m. 313. Lipsius: *De Constantia* I, 7: „A kivánság es öröm; a Főlelem es bánat, kik között, a két első valami Vélekedés-szerint-valo jot néz, es abból származik, az utolsok, gonoszt néznek.”

⁸⁷ Keller: i. m. 143, 149.

⁸⁸ Nörr: i. m. 321.

⁸⁹ Keller: i. m. 147.

⁹⁰ Michelsen: i. m. 50.

⁹¹ Keller: i. m. 149; Michelsen: i. m. 50 és 56; Nörr: i. m. 311.

⁹² III, 121–122: „Egy állhatatos lélek akkor is helyben áll, ha a menny leszakad, / aki leszálltával felemelkedik és ellenáll a nagyvilágnak.”

ennél több:⁹³ a sztoikus jellemzőkön túl, az ókorra utalás mellett a hangsúly a keresztény értelemben felfogott *vanitas*-eszmére, vagyis minden földi lét mulandóságának és jelentéktelenségének a hirdetésére helyeződik át.⁹⁴

A *vanitas*-gondolat bekapcsolásával a sztoicizmus egy bizonyos pesszimiztikus színezetet kap, ami nem feltétlenül kapcsolódott a sztoicizmus eredeti világhoz. Valószínűleg ez a pesszimizmus a harmincéves háború sokkjára vezethető vissza Gryphiusnál és kortársainál.

Szerintük – mivel minden cselekedet hiúság – a világot nem tettekkel, hanem pusztán tűréssel lehet legyőzni. A tűrésben manifesztálódik a *constantia*, az – eredetileg nem feltétlenül passzív – sztoikus erény. A mulandó világ meghaladása az állhatatos tűrés révén: ez az élet értelme, amihez nem kell más előnyöknek kapcsolódnia.⁹⁵ A múló világ meghaladása az állhatatosság révén elegendő öncélja lehet az ember életének. A jutalom a szerencse örök körforgásából való kitörésben, magában áll. Aki az erényekért hal meg, győztesként hagyja el a földi létet. Papinianus is megfogalmazza ezt: „aki bukásomat megsiratja, az nem látja, milyen magasra emelkedem bukásom által.”⁹⁶

De még ez sem a végső „tan”. Ez utóbbi kijelentésből is látszik, hogy Gryphius Papinianusa nem elégszik meg a mulandóság meghaladásával a tűrés révén, hanem bizton számít az utókor megbecsülésére is,⁹⁷ hisz végül engesztelő áldozatként (*Sühn-opfer*)⁹⁸, mártírként tekint magára, és ezzel tulajdonképpen Krisztus képmását ölti fel Gryphius jóvoltából (*imitatio Christi*).

Ne feledjük, történeti tény, hogy Papinianus pogány volt. Épp ezért érdekes, hogy Gryphius sok tekintetben a szenvedő Krisztus alakja után formázza meg hősét. Főleg a harmadik felvonásban szaporodnak meg azok a jelek, amelyek a keresztény lelkületre utalnak: a menny segítségére,⁹⁹ az emberek felett uralkodó legfőbb jóra való utalások,¹⁰⁰ valamint a Papinianus halálára, mint újjászületésre történő hivatkozás,¹⁰¹ s végül a hős engesztelő áldozatként való ön-felmutatása¹⁰² egyértelműen keresztény-megváltástörténeti perspektívába helyezik a történéseket.¹⁰³

Az igazi sztoicizmus nem hirdette, hogy a jó és a rossz elnyeri méltó jutalmát a túlvilágon. Gryphius szereplői szájából azonban többször elhangzik a földön túli jutalomra és büntetésre való utalás: Papinianus fia „egy távolabbi cél, a legnagyobb jóság” felé törekszik.¹⁰⁴ Míg a mártírhálál a menny várának elérését jelenti,

⁹³ Nörr: i. m. 319–321.

⁹⁴ IV, 254. IV, 318. IV, 350. IV, 353. V, 270. V, 335. Vö. Keller: i. m. 149. Szyrocki: i. m. 78.

⁹⁵ Nörr: i. m. 320.

⁹⁶ V, 34–35.

⁹⁷ I, 60. I, 329–332. IV, 235–236. IV, 256–258. IV, 281. IV, 285. V, 67. V, 148–149. V, 441–444. Vö. Keller: i. m. 148.

⁹⁸ V, 317–318: „Engedjétek meg, istenek, hogy a császár, a szenátus, a nép és közösség, / a katonák és a birodalom előtt tiszta engesztelő áldozat lehessen.”

⁹⁹ IV, 362.

¹⁰⁰ V, 443.

¹⁰¹ V, 67.

¹⁰² V, 317–318.

¹⁰³ Behrends: i. m. 245.

¹⁰⁴ IV, 256: „És egy távoli célt keres, a legnagyobb javak helyét.”

a bűnösöket örök büntetés fenyegeti. Végül Gryphius azt is megfogalmazza, hogy Papinianus halálának napja, tulajdonképpen újjászületésének napja is lesz: „Ez az a nap, amely az örökké valóságot ígéri számomra, / Amely biztosítja, hogy sem idő, sem szenvedés nem ér.”¹⁰⁵

Végül Papinianus – mint Krisztus pogány követője – saját halálát engesztelő áldozatként értelmezi: „Engedjétek meg, istenek, hogy a császár, a szenátus, a nép és közösség, / a katonák és a birodalom előtt tiszta engesztelő áldozat lehessenek!”¹⁰⁶

Gryphius „tanítása” szerint a *constantia* tehát nemcsak a világ múlandósága és változósága felett álló sztoikus ember legfontosabb erénye, hanem egyúttal a magát meggyőződéséért feláldozni kész mártír legfontosabb tulajdonsága is. Nála az állhatatosság a „keresztény” mártír erényévé válik, aki mennyei jutalmat kap azért, mert ellenállt a bűnök kísértésének.

E felfogás természetesen nem független a kor tapasztalataitól: a mártíromság, mint öncél csak nehezen leplezheti el azt a kiüttalan kétségbeesettséget, amit a kor embere érzett az emberiség leendő sorsára gondolva. Ezért a szomorújáték meghagyja egy bizonyos túlvilági jutalomba vetett remény lehetőségét, s ezt a krisztusi segítségben látja megvalósulni.¹⁰⁷

A történeti okokból nem keresztény, sztoikus Papinianus Gryphius tollán valójában keresztény mártírrá, természeténél fogva keresztény lélekké (*anima naturaliter christiana*)¹⁰⁸ válik. Bizonyos értelemben ezért lehet Gryphius szomorújátékát „szekularizált szent-drámának” is tekinteni.¹⁰⁹

A mártír megmutatása retorikai eszközökkel történik: mind Papinianus bevezető *declamatio*ja, mind a párbeszédés kemény *disputatio*k a különböző álláspontokat megjelenítő szereplők között, mind a címszereplő búcsú *valedictio*ja olyan sajátos retorikai egységeket képeznek, amely a kor akadémiai és nem akadémiai oktatásában fontos szerepet játszottak. E mellett azonban az egész dráma metaforikus-argumentatív jellege is azokat a hatásokat mutatja, melyeket Seneca retorizáló tragédiái, valamint a korabeli jezsuita drámák fejtettek ki a korabeli protestáns gimnáziumok iskoladrámáira.¹¹⁰

Megjegyzendő azonban, hogy a dráma erőszakos cselekményeiről nem csak beszélnek, hiszen négy emberhalál játszódik le a nézők szeme előtt, ami az események és indítékaik jobb súlykolásához járul hozzá. De természetesen a főszerep a retorikáé, a szereplők beszédéé: az aktorok elmondják, mit és miért tesznek vagy tűnnek el, s ezúton jut el a mondanivaló a nézőkhöz.¹¹¹

¹⁰⁵ V, 67–68.

¹⁰⁶ Ld. 98. jegyz.

¹⁰⁷ Nörr: i. m. 320.

¹⁰⁸ Keller: i. m. 154; Behrends: i. m. 245.

¹⁰⁹ Keller: i. m. 153; Nörr: i. m. 321.

¹¹⁰ Barner: *Der Jurist als Märtyrer...* i. m. 240. Részletesen W. Barner: *Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*. Niemeyer, Tübingen 1970. 258–270.

¹¹¹ Michelsen: i. m. 46.

A második olvasat – Gryphius állam- és jogelmélete

A korabeli értelmiség és Gryphius számára azonban Papinianus *exemplum* má fejleszthető „sztoriája” jóval többre is alkalmat kínált. A *Papinianus* több mint egy korabeli „divatos” mártír- vagy zsarnok-dráma: a főhős nem csak példaként szolgált, hanem kanonizált döntése vitatott is volt a kora újkorban, s így jó vitaanyagot szolgáltatott az egyetemi oktatás számára is. Papinianus példáján a korabeli államférfi konfliktusa konkretizálódik: az egyik lehetőség energikus cselekvés révén biztosítani a túlélést, miáltal embertársainknak egy jó élet előfeltételeit teremtik meg, vagy pedig elkötelezni magunkat egy erkölcsi rend mellett és az adott közösség alapmeggyőződéseit és céljait magunkévá téve, azokat őrizve és támogatva, sőt példává válva megtestesíteni azokat.¹¹²

Szomorújátékával Gryphius ebben a korabeli (ma így fogalmazzunk) állam- és jogelméleti vitában is állást akart foglalni. Gryphius, a tanult és gyakorló jogász valószínűleg már iskolaévei alatt megismerhette Papinianus alakját, de legkésőbb leideni egyetemi tanulmányai alatt megérthette jelentőségét az európai jogtudomány számára. Az ekkor virágzó egyetemen érzékelhetett először valamit a korabeli államelméleti vitákból is, amelyekben professzora, Salmasius – a teokratikus alapokon álló abszolutizmus híve – határozhatta meg nézeteit.¹¹³

A *Papinianus* megírása idején (1657 és 1659 között) Gryphius szülővárosában, Glogauban a rendi gyűlés *syndicus*a volt, tehát gyakorló jogászként tevékenykedett. Glogau Habsburg-uralom alatt állt ekkor. Gryphius mindennapi szakmai (adminisztratív és diplomáciai) tevékenységében minden bizonnyal találkozott azokkal a feszültségekkel, melyek a különböző politikai rendszerek¹¹⁴ és jogfelfogások között kialakultak.

Gryphius számára több mint ismert volt nemcsak a különböző érdekek közötti politikai lavírozás szükségszerűsége, hanem az ellentétes jogelvek közötti választás kényszere is. Ez drámáiban is visszatükröződik. Hisz szomorújátékai (*Leo Armenius*, *Carolus Stuardus*, *Catherina von Georgien*, *Papinianus*) mindegyikében különböző korszakos politikai, jogi és erkölcsi kérdésekben foglal állást az államracionnal, a zsarnoksággal, az ellenállási joggal, a hit és a hatalom, valamint a hit és az erőszak összeütközésével kapcsolatban.¹¹⁵

A drámai Papinianus a mű elején nemcsak nagytekintélyű jogtudós és keresett *responsum*-adó szakértő, hanem egyúttal (kétféle értelemben) politikus is: egyrészt magas köztisztet tölt be, másrészt a *politica* alapelveivel tisztában lévő

¹¹² R. G. Kreuz: Überleben und gutes Leben: Erläuterungen zu Begriff und Geschichte der Staatsräson. *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 52 (1978) 207.

¹¹³ Fiatalága éveiről vö. M. Szyrocki: *Der Junge Gryphius*. Rütten & Loening, Berlin 1959. Barner: *Der Jurist als Märtyrer*. . . i. m. 231.

¹¹⁴ Glogau, a vallásilag széttagolt Szilézia többi részével együtt ütközőpont volt a protestáns fejedelemségek és a katolikus Habsburg-birodalom között. Vö. E. M. Szarota: *Geschichte, Politik und Gesellschaft im Drama des 17. Jahrhunderts*. Francke, Bern – München 1976.

¹¹⁵ Barner: *Der Jurist als Märtyrer*. . . i. m. 231.

tapasztalt szakember is.¹¹⁶ Természetesen Gryphius nem stilizálja „modern” politikussá hősét, de az egész darabból kiviláglik, hogy Papinianus (és ellenlábasai is) járatosak a Gryphius korabeli „politikai” diskurzusokban. Olyan szentenciákban jelentkezik ez,¹¹⁷ amelyekben félreismerhetetlenül a XVI. század második felének államelméleti vitái tükröződnek, s amelyek újra és újra aláhúzzák Papinianus példájának aktualitását. Gryphius is – a nagy bevezető monológban – elsősorban a politikai kérdésekkel konfrontálódó és politikai támadásoknak kitett hőst mutatja be közönsége számára.¹¹⁸

Nem vitás, hogy Papinianus alakja vitatott volt a korban. Nagy szellemi viharokat kavart ekkoriban Melanchton és Bodin nézeteinek ellentéte az isteni és emberi jog szerepe, illetve az abszolutista államban való felelős cselekvés kérdése körül.¹¹⁹ A francia polgárháború tapasztalatai, de különösen a kialakuló korai abszolutista állammal kapcsolatos államfilozófiai és cselekvéseméleti kérdések igencsak fontossá tették Papinianus *exemplum*át a korabeli gondolkodók számára. A Papinianus-eset állandóan visszatérő feldolgozása a tudományban és a szépirodalomban azt mutatja, hogy ebben a modellben nem csak a jogászok és politikusok (az értelmiség) alapdilemmája tükröződik, hanem a korai polgárságé is. A polgárság egyrészt elfogadta és támogatta az udvari centralizációt, ami a rendet és békét biztosíthatta, másrészt azonban számolnia kellett egyéni- vagy csoportérdekeknek (elsősorban az uralkodó és köre érdekeinek) a megjelenésével.¹²⁰

1. Gryphius *Papinianusa* egy sajátos államfelfogást tükröz, ami a szerző államelméleti gondolatainak végső esszenciáját is felvillantja. Gryphius drámái ugyanis ebből a szempontból fejlődést mutatnak: míg a Stuart Károlyról szóló korábbi drámájában egyértelműen csak a monarchomachok (az egyeduralom-ellenesek)¹²¹ álláspontjával szemben foglalt állást, addig a *Papinianus* (mivel nem korabeli témát dolgoz fel) nagyobb játékteret enged Gryphius számára a politikai nézetek ütköztetésére. A macchivellisztikus nézetek (Laetus), az abszolutista álláspont (Bas-

¹¹⁶ A *politica* tudománya a korai abszolutista államok által felvetett elméleti kérdésekre reagáló éppen kialakuló egyetemi diszciplína volt ebben a korban, ami a recipiált római jog alapján állva és Tacitus munkáiban illusztrációkat keresve megkísérelte a *ratio status* törvényszerűségeit normatív elvekbe önteni. Vö. H. Maier: Die Lehre der Politik an den deutschen Universitäten vornehmlich vom 16–18. Jahrhundert. In D. Oberndörfer (szerk.): *Wissenschaftliche Politik. Eine Einführung in Grundfragen ihrer Tradition und Theorie*. Rombach, Freiburg 1962. 59–116; H. Maier: *Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre*. Beck, München 1986³.

¹¹⁷ Példának okáért: V, 119: „PAPINIANUS. Az uralkodónak persze néhány dolgot el kell nézni!” III, 492: „PAPINIANUS. Ahol az államérdek uralkodik, ott széthull az uralkodó trónja és háza.”

¹¹⁸ Barner: Der Jurist als Märtyrer. . . i. m. 324.

¹¹⁹ Ernst Hinrichs: *Fürstenlehre und politisches Handeln im Frankreich Heinrichs IV. Untersuchungen über die politischen Denk- und Handlungsformen im Späthumanismus*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1969.

¹²⁰ W. Kühlmann: Der Fall Papinian. Ein Konfliktmodell absolutistsicher Politik im akademischen Schrifttum des 16. und 17. Jahrhunderts. *Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur* 11/1–2 (1982) 252.

¹²¹ I. Fetscher – H. Münkler (szerk.): *Pipers Handbuch der politischen Ideen*. Bd. 3. *Neuzeit: Von den Konfessionskriegen bis zur Aufklärung*. Piper, München – Zürich 1985. 107–124.

sian, Cleander) és a szituációhoz kötött pragmatikus *prudencia*-megfontolások (Hostilius) retorizálása jóval sokrétűbbé teszi elmélettörténeti szempontból e művét, mint más szomorújátékait.¹²²

Gryphius nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a monarchia-e a tulajdonképeni természetes államforma vagy sem. Ez azonban inkább a korabeli, a monarchisták és a népszuverenitást hirdetők közötti vitákkal¹²³ szembeni tartózkodás inkább, mint az állásfoglalás hiánya. A gyakorlatban Gryphius számára – a monoteizmus analógiájára – a monarchia tűnt a természetjognak inkább megfelelő államformának.¹²⁴ Szerinte a monarchia az emberek képviselőtének legfejlettebb formája, s az alattvalók legfontosabb, szinte vallásos kötelessége az uralkodó tisztelete – tekintet nélkül annak érnyeire. Gryphius legfontosabb vonatkoztatási pontja, Lipsius is a monarchikus gondolat egyik fontos képviselőjének számított.¹²⁵

Ugyanakkor Gryphius műve Luther államfelfogását is tükrözi.¹²⁶ Luther két kormány-tana szerint¹²⁷ mind a világi, mind az egyházi hatalom képviselőit Isten állítja posztjára. A fejedelem ennek megfelelően nem teljesen *legibus solutus*, hanem alá van vetve Isten hatalmának. Az alattvaló pedig engedelmeskedni tartozik az istentől akart uralkodónak, aktív ellenállás nem lehetséges.¹²⁸ Ugyanakkor a lutheri felfogás szerint a passzív ellenállás megengedett azért, hogy az alatt-

¹²² Gryphius államelméleti példaképeit részletesen tárgyalja H. Hildebrandt: *Die Staatsauf-fassung der schlesischen Barockdramatiker im Rahmen ihrer Zeit*. Diss. Rostock 1939.

¹²³ A népszuverenitás (Althusius) és a monarchikus szuverenitás (Bodin) hívei közötti vitára, amelyet a köztársaság és az egyeduralom közötti vitaként is értelmeztek. Vö. H. U. Scupin: *Gemeinsamkeiten und Unterschiede der Theorien von Gesellschaft und Staat des Johannes Althusius und des Jean Bodin*. In K-W. Dahm – W. Krawietz – D. Wyduckel (szerk.): *Politische Theorie des Johannes Althusius*. Duncker & Humblot, Berlin 1988. 301–311; H. U. Scupin: *Der Begriff der Souveränität bei Johannes Althusius und bei Jean Bodin*. *Der Staat* 4 (1965) 1–26. Stolleis: i. m. 170–185.

¹²⁴ Heckmann: i. m. 87–89.

¹²⁵ *Iusti Lipsi Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant*. Plantin, Leyden 1589. II. 2: „Én ha nem helyesben-is, de világosban jelentem-meg a’ dolgot. és a’ Fejedelemséget nyilván jobbnak mondom... Hozzá-tésem, hogy a’ Fejedelemség igen illendő a’ természethez.” Magyar fordítását a következő kiadás alapján idézzük: *Politica*. In Tarnóc M. (szerk.): *Laskai János válogatott művei. Magyar Iustus Lipsius*. Akadémiai, Budapest 1970. 157–413. Vö. G. Oestreich: *Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates*. *Historische Zeitschrift* 181 (1956) 56. Lásd még G. Oestreich – N. Mout: *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547–1606). Der Neustoizismus als politische Bewegung*. *Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 38 (1989) 69–105.

¹²⁶ Barner: *Der Jurist als Märtyrer*. . . i. m. 241–242; Keller: i. m. 152; Michelsen: i. m. 50 és 58; Nörr: i. m. 332.

¹²⁷ Újabbán lásd N. H. Gregersen: *Religion in der Öffentlichkeit. Die Zwei-Regimente-Lehre zwischen Privatisierung und Governementalisierung* [<http://s6.rewi.hu-berlin.de/online/fhi/articles/pdf-files/0808greger-sen.pdf>].

¹²⁸ „A felsőségek nem erőszakkal kell ellenállni, hanem az igazság felmutatásával: amennyiben a felsőséget ez meggyőzi, az helyes; amennyiben nem, mindenesetre bocsánatot nyersz, és Istenért szenvedsz el jogtalanságot.” Luther: *Von weltlicher Obrigkeit*, p. 341. Luther írását a következő kiadás alapján, saját fordításunkban idézzük: *Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei*. In *Dr. Martin Luthers Deutsche Schriften theils voll ständig, theils in Auszügen I*. Kiad. F. W. Lomler. Becker, Gotha 1816.

való nem engedelmeskedik bizonyos parancsoknak.¹²⁹ A lutheri tanok befolyása alatt¹³⁰ Gryphius is különbséget tesz az uralkodó és a lelkiismeret hatalmi igénye között, élesen elválasztja egymástól a *ratio status* és a *ius divinum* szféráját.¹³¹

Több szöveghely alapján vélelmezhetjük, hogy Gryphius szuverenitás-felfogása nem a szerződéselméleten alapszik. S ez némileg szokatlan, hiszen a XVII. században a különböző irányú államtanok (mind az abszolutizmus védelmezői, mind a népszuverenitás hirdetői) jórészt az állam-szerződés tanára nyúltak vissza. Gryphius ezzel szemben az uralkodói hatalom isteni eredetéből indul ki: az istenek delegálják a hatalmat a fejedelemre. Bár ezen felfogáson is átsejlik Gryphius lutherizmusa, azonban a nem keresztény államokra is ugyanezt feltételezi. Az uralkodó „istenisége” nem kell, hogy keresztény legyen, s ennek jó példája éppen a *Papinianus*.

Ez a szuverenitás-elképzelés – amely egyetlen személy kiemelkedésében manifesztálódik – akkor válik reflektálttá és problematikussá a drámában, mikor a színen két kivételes személyiség (Caracalla és Geta) jelenik meg, ami azonban a közösség számára már károsnak mutakozhat. A különböző oldalon állók ugyanúgy felismerik ezt a problémát, de a dilemma megoldására eltérő elképzeléseik vannak. Papinianus maga ellene van a radikális megoldásnak és a másodszerűltt uralkodó eltávolításának, ehelyett a birodalom megosztását javasolja.¹³²

Fenti elvi alapokon Gryphius *Papinianus*ában kora legfontosabb államelméleti kérdéseiben foglal állást.

Először is erkölcsi alapon elutasítja az államérdek mindenekfelettségét. Midőn Cleander a *ratio status*ra hivatkozik, amely minden jogot felülírhat (*Die Stat-Sucht wischt das Recht bei allen Völkern aus*), Papinianus rögtön a már idézett szentencia-szerű választ adja: *Wo Stat-Sucht herrscht: verfällt der Fürsten Stul und Haus*.¹³³ Ezzel Gryphius kora egyik igencsak aktuális vitájába kapcsolódik be: míg Cleander a *consensus omnium gentium* által létrejött *usus gentium*ban a lelkiismeret fölé helyezhető jogi horizontot lát, Papinianus arra hivatkozik, hogy az uralkodóknak mindennek ellenére makulátlannak kell maradnia, nincs semmilyen felmentés a jog durva megsértése alól.¹³⁴ Mert bár Papinianus (vagyis Gryphius) hajlandó elfogadni, hogy az államérdek megkíván kisebb jogsértéseket az uralkodó részéről,¹³⁵ de az olyan bűnök, melyek az egész világot megrenge-

¹²⁹ „És mi van, ha egy fejedelem jogtalanságot követ el? Népe köteles követni őt? A válasz: nem, hiszen jogellenességet senki sem szabad elkövetni, hanem az Istennek (aki a jog letéteményese) inkább engedelmeskednie kell, mint az embernek.” Luther: *Von weltlicher Obrigkeit*, p. 342. Vö. még J. Heckel: *Widerstand gegen die Obrigkeit? Pflicht und Recht zum Widerstand bei Martin Luther*. In G. Wolf (szerk.): *Luther und die Obrigkeit*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1972. 1–21.

¹³⁰ Talán még inkább kiemelésre került Gryphius tettenérhető lutherizmusa *Carolus Stuardus* című drámája kapcsán. R. Tarot: *Recht und Unrecht im barocken Trauerspiel, am Beispiel des Carolus Stuardus von Andreas Gryphius. Simpliciana* 9 (1987) 215–237.

¹³¹ L. Franck: *Die Papinian-Tragödie des Andreas Gryphius: Eine Lektürehilfe für Juristen. Zeitschrift für das Juristische Studium* (2009/1) 108.

¹³² I, 244: „Mert Róma nem tűr meg két napot az égen.”

¹³³ III, 491.

¹³⁴ Barner: *Der Jurist als Märtyrer*. . . i. m. 235.

¹³⁵ V, 119–122: „Sokmindent el kell nézni a fejedelemnek! / Nem kell folyton szembefordulni

tik,¹³⁶ még ha az államérdek hangoztatásával követik is el őket, elviselhetetlenek a számára. Gryphius ezen felfogása nagyban emlékeztet Justus Lipsius elméletére, amely a *fraus* különböző formáit elemzi.¹³⁷ Gryphius biztos abban, hogy – a lelkiismeret révén – különbséget lehet tenni az államérdekkel még magyarázható és a már el nem tűrhető jogsértések között.

Szintén a *ratio status*-vitában foglal állást Gryphius, midőn Hostilius, Papinianus apja „pragmatikus” megfontolásokkal próbálja a szembeszegülő, időközben halálra ítélt Papinianust meggyőzni: a császár pusztá csökönységével szemben Papinianusnak lehetősége lenne – a kívánt beszéd elmondásával – az állam stabilizálására, a birodalom megmentésére.¹³⁸ Hostilius érvelése legérdekesebb részében arra hivatkozik, hogy az aktív, az állam megmentését eredményezhető cselekedetek legalább annyira erényesek, mint Papinianus sztoikus, reaktív és ellenálló állhatatossága.¹³⁹

Az államérdek mindenhatóságának tagadása mellett azonban Gryphius visszatartja a zsarnokkal szembeni aktív ellenállást is. A tétlen mártírság eszméjét a politika játékerén is éppoly érvényesnek tartja, mint az egyén szintjén: nincs lehetőség ellenállásra, de a császári hatalom csak a testet semmisítheti meg, a lelket nem.¹⁴⁰ Kielezve úgy is fogalmazhatunk, hogy Papinianus kész engedelmeskedni a császárnak, amennyiben az a halálát kívánja, és nem azt, hogy az isteni törvénnyel szembeszegüljön. Fia kivégzésnél ugyanis így beszél:

Úgy, úgy. Halj meg hát fiam! Mivel a császár így kívánja!
Engedelmesek vagyunk! Fejedelem! Egy rettenthetetlen lélek
csak azt akarhatja megtenni, amit nekünk a szent jog megenged.¹⁴¹

Gryphius államelméleti pozíciója világos és kortársai között meglehetősen visszhangot kapott. Műve gyorsan bekerült a korabeli *ratio status*-diskusszióba, amit

vele, hanem elleplezni a történeteket / és elfedni néhány hibát, és emlékezteni rá alkalomadtán, / hogy hol tévedett, de csak szerényen.”

¹³⁶ V, 123–125: „Ha azonban egy ilyen esemény megrémíti a világot, / közel és távol döbbenet és mélységes keserűséget idéz elő, / és különös félelmet kelt, egyetlen lélek sem lehet szabad.”

¹³⁷ Politikaelméleti művében Lipsius megengedett (*fraus levis*, *fraus media*) és meg nem engedett *fraus* (*fraus magna*) között különböztet. Az ún. *fraus magna* annyira ellentmond az erényeknek és törvényeknek, hogy azt teljes mértékben kerülni kell. Az uralkodó által alkalmazott *fraus levis* hasznos lehet az állam számára, a *fraus media* pedig még eltűrhető. Lipsius: *Politicorum libri* IV, 14: „En itt a’ Csalárságot közönségesen nevezem, a’ kiralynak es orszagnak javara-tartozó ravasz tanacsnak mely a’ josagos cselekedettül avagy törvényektül egy kevesse el-tavozik. Az három-féle: Kisded, Közép-szerü, Nagy. Az elsöt nevezem, mely a’ gonosságnak harmattyalval gyengeden meg-hintettetvén, a’ josagos-cselekedettül nem tavozik mesze. Kik közzé számlálom a’ Hitetlenseget, és Tettetést. A’ közép-szerüt nevezem, mely azon josagos-cselekedettül tavolb megyen, es a’ vetkeknek hatarira lepik, melyben tészem, az El-hitetést, és Megcsalást. A’ harmadikat mondom, mely nem csak a’ josagos-cselekedettül, hanem a’ törvényektül is el-tavozik, ki immár temerdek es valosagos gonosság, úgy-mint a’ hitszegés és Hamisság. Az elsöt, tanácsúl adom, a’ másikat elszenvedem, a’ harmadikat kárhoztatom.” Lásd még Nörr: i. m. 328–329.

¹³⁸ V, 87–90.

¹³⁹ Barner: *Der Jurist als Märtyrer*. . . i. m. 236.

¹⁴⁰ III, 478: „Egy császár a pallost csak húson, de nem lelkeken élesítheti.”

¹⁴¹ V, 257–259.

az is mutat, hogy szomorújátékát szokatlanul sokszor mutatták be rövid idő alatt.¹⁴² Egészen a XVIII. századig több átdolgozása született a drámának a német nyelvterületen,¹⁴³ s még Magyarországon is.¹⁴⁴

2. Mint az eddigiekből is kitűnt, Gryphius politikai nézetei mögött egy sajátos jogszemlélet érhető tetten, amely természetesen kortársai felfogását is tükrözheti.

Gryphius *Papinianus*ában két jogi pozíció ütközik meg:¹⁴⁵ egyrészt az uralkodó „természetjogi” igénye arra, hogy alattvalóitól engedelmességet várhasson el, másrészt pedig a fejedelem természetjogot sértő parancsának való ellenszegülés lehetősége (kötelessége), szintén a természeti jogra hivatkozva.¹⁴⁶

Ezek a jogi pozíciók Gryphiusnál nem csak száraz érvek képében ütköznek meg, mint az a korabeli államelméleti írásokban történt, hanem a drámai történések teljes léletszerűségében. Caracalla és a környezetébe tartozó udvaroncok a *princeps legibus solutus* korlátlan alkalmazását képviselik, míg Papinianus azt a természeti jogot (különböző fogalmakkal megjelenítve),¹⁴⁷ amelynek elvei korlátozhatják az uralkodó autonómiáját.

Fontos kérdés, hogy Gryphius, aki az egyeduralom teokratikus jellegét hirdeti, milyen alapon fogadja el a fejedelmi hatalomtól független vagy azon kívül elhelyezhető jog létét. A választ erre a kérdésre Papinianus akkor adja meg, ami-

¹⁴² Vö. erre Andreas Gryphius: *Dramen*. Kiad. E. Mannack. Deutscher Klassiker-Verlag, Frankfurt am Main 1991. 1003–1007.

¹⁴³ Barner: *Der Jurist als Märtyrer*. . . i. m. 322–323.

¹⁴⁴ Kevésbé ismert tény, hogy alig tíz évvel Gryphius drámájának megjelenése után, 1669-ben Eperjesen a *Papinianus* egy latin nyelvű átdolgozását vitték színpadra az evangélikus kollégiumban. Az átirat készítője nagy valószínűség szerint Ladiver Illés (1630 körül–1686) ottani tanár volt, s a nagymértékű átdolgozás miatt akár önálló műnek is tekinthető. A színdarab három változatban maradt ránk. Egy kivonat mellett a teljes szöveg kéziratban maradt fenn (OSzK. Kézirattár Quart. Lat. 697. *Davidis Brumer Cremnicensis, Elaboratio actus comici de Papiniano consiliario Bassiani*. 1670), a dráma programja pedig nyomtatásban is *Erőstlelkű Papinianus* címmel (*Papianus* [sic!] ΤΕΤΡΑΓΩΝΟΣ, *Hoc est, Vir Magnanimus, Justus, Constans rectiq; pertinax in Theatrum productus & Generosus, Nobilissimis ac Amplissimis, Per-Illustrium utriusq; Hungariae Statuum Evangel. tùm Magnatum tùm Nobilium tùm Lib: Reg: Civitatum Ablegatis, Generosis item Nobilissimis atq; Prudentiss: Inspectoribus nec non reliquis omnium Ordinum Civibus ab Illustrissimâ, Spectabili, Magnificâ, Generosâ ac Ingenuâ Juventute Incluti Gymnasii Evangelici, quod Eperjessini est, Pro felici Examinis Publici Colophone, scenice monstratus*. Anno Christi M DC LXIX. die 4. Octobris). A dráma előadása idején Thököly Imre is az eperjesi kollégium növendéke volt, a nagyszámú szereplő között őt is ott találjuk. A dráma szövege könnyen hozzáférhető: *Ludi Scaenici Linguae Latinae protestantum in Hungaria e saeculo XVII–XVIII. Magyarországi latin nyelvű protestáns iskoladrámák a XVII–XVIII. századból*, Szerk. Alszeghy Zsoltné – Lóránt István – Varga Imre. Argumentum, Budapest 2005. 403–500. A hazai változat értelmezése egy másik tanulmány tárgya lehet.

¹⁴⁵ Nörr: i. m. 325.

¹⁴⁶ Gryphius tehát a „jog az irodalomban” megközelítés örök „slágertémáját” a jog és igazságosság (a pozitív jog és természetjog) konfliktusát járja körül sajátos történeti példán keresztül. Vö. H. Szilágyi I.: *Előszó: A „Jog és irodalom” szimpózium előadásaihoz. Iustum Aequum Salutare* III/2 (2007) 8.

¹⁴⁷ A költői megfogalmazás miatt természetesen nem várható el, hogy Gryphius minden esetben technikusan értelemben használja a jogi fogalmakat. Épp ezért olyan fogalmak, mint népek joga (*Völkerrecht*), isteni jog (*göttliches Recht*), lelkiismeret (*Gewissen*) és Themis nem választhatók el élesen egymástól.

kor hatalmától megfosztva ki kell szolgáltatnia a jogszabályok gyűjteményét.¹⁴⁸ Papinianus „helyes” joga felette áll a *praefectus praetorio* pozitív jogának (*Das Käyserliches Buch der hohen Ampts-Gesetze* – „a hivatali törvények császári könyve”),¹⁴⁹ és utóbbi kedvéért nem akarja megsérteni az általános, világot kormányzó jogot.¹⁵⁰ A pozitív joggal szemben és a felett áll tehát egy bizonyos „általános jog”, melyet az Isten a lelkekbe írt bele. Gryphius itt egyértelműen Pál rómaiakhoz írt levelére utal.¹⁵¹ Pál ezen elképzelése egy, a természet által adott törvényről a sztoikus természetjogi elképzeléseket tükrözi, amely jelentős szerepet játszott a koraújkori természetjogi elmélet kidolgozásában is. Ilyen módon Gryphius felfogásában összeolvad a szívbe, a lelkiismeretbe gyökereztetett „isteni jog” a természetjoggal (*Natur-Recht*), amely velünk született.¹⁵²

Caracalla ezzel szemben egy elferdített természetjogra hivatkozik, amely megtiltja az alattvalóknak, hogy megítéljék az uralkodó cselekedeteit, s amely jog – legalábbis Laetus véleménye szerint – a népek joga (*Völcker-Recht*) felett áll.¹⁵³

A két álláspont szentenciaszerű summázatát Papinianus és Cleander harmadik felvonásbeli párbeszéde tartalmazza,¹⁵⁴ melyben összefoglalásra kerül a szomorújáték „jogi” konfliktusának lényege. Cleander a *ratio status* (*Stat-Sucht*) által megkövetelt álláspontot képviseli, mely szerint egy közösségben csak a hatályos pozitív jog lehet mérvadó: az uralkodó határozhatja meg a jogot (*Satzung und Recht*) és vissza is vonhatja azt.

Papinianus, mint a „helyes” jog képviselője, a *ius gentium*ra támaszkodik, az istenek örök jogára (*der Götter ewig Recht*) és végül a lelkiismeretre hivatkozik, amely utóbbi – állandósága miatt – még a változónak gondolt „természetjog” esetleges ingadozásával is szembeállítható. Papinianus a lelkiismeretbe írott isteni *ewig Recht*et, ha nem is azonosítja a *Völcker-Recht*tel, de mindenképpen erős összefonódást lát a két jogréteg között.¹⁵⁵

Gryphius ugyan láthatóan figyel arra, hogy formailag különbséget tegyen az egyes jogfogalmak között, de tartalmilag nem differenciál kellően a természeti

¹⁴⁸ IV, 335–342.

¹⁴⁹ IV, 335.

¹⁵⁰ IV, 336–338. „Hogy ne sértsem meg / az általános jogot, amely a nagyvilág / lényegét adja és megőrzi azt, / s amely nem valamilyen papírra van írva, vagy maradandó ércbe vésve, / hanem a lelkekbe.”

¹⁵¹ *Rómaiakhoz* 2, 14–15: „Mert mikor a pogányok, a kiknek törvényök nincsen, természettől a törvény dolgait cselekszik, akkor ők, törvényök nem lévén önmagoknak törvényök: Mint a kik megmutatják, hogy a törvény cselekedete be van írva az ő szívökbe, egyetemben bizonyoságot tévén arról az ő lelkiismeretök és gondolataik, a melyek egymást kölcsönösen vádolják vagy mentegetik.” A Bibliát Károli Gáspár fordításában idézzük.

¹⁵² Michelsen: i. m. 52–53.

¹⁵³ II, 68–69: „BASSIANUS. A népek joga az, ami a vért a vérel összeköti. / LAETUS. Egy uralkodó ment a jogtól és minden köteléktől.”

¹⁵⁴ Részben lásd fennebb: III, 481–492.

¹⁵⁵ Az hogy ezen terminológiát Gryphius teljesen tudatosan választotta, bizonyítják a fenti szövegrészhez írott jegyzetei, melyben utal arra, hogy *ius gentium*ot fordítja *Völcker-Recht*ként. Nem túl bátor állásfoglalása szerint nem feltétlenül érvényesül a *ius gentium* minden államban, de ha érvényesül, akkor mindenhol egységes szabályokat jelent. *Anmerkungen*, 125.

jog vagy a *ius gentium* és az isteni jog lényege között. Talán a *ius positivum* – *ius naturale* – *ius divinum* triász¹⁵⁶ jelenik meg egy helyen Gryphiusnál (*Recht und Satzung – Völcker-Recht – der Götter ewig Recht*),¹⁵⁷ azonban ezt a hármas megosztást a későbbiekben nem veszi elő, hanem a továbbiakban kettős beosztást alkalmaz: a jogrend (pozitív) normái állnak szemben azon normákkal, melyek megtiltják, hogy a császári parancsnak minden további nélkül engedelmesskedjünk.¹⁵⁸ Ez a bizonyos értelemben modern és egyszerűsítő dualista megkülönböztetés a pozitív jog és a pozitív jog felett álló normák között, megfelelt a kor felfogásának.¹⁵⁹ Ez az egyszerűsítés azonban azon is alapulhatott, hogy az eset maga (a testvérgyilkosság igazolhatóságának problémája) nem igényelt további distinkciót a pozitív jog felett álló normák között.¹⁶⁰

A császár felett álló jogot Gryphiusnál Themis alakja testesíti meg: ő az isteni jogrend, a bíró és a bosszúálló egy személyben. Themisért meghalni édesebb, mint feláldozni magunkat a hazánkért.¹⁶¹ Themis, a bosszúálló, a „szörnyű” még antik köntöst visel, de a haldokló Papinianus himnusza már gyógyulást hozó isteni jelenségként méltatja, és ezáltal bizonyos mértékben „keresztényiesíti” a pogány istennő alakját.¹⁶²

Azzal, hogy Papinianus cselekedeteit a lelkiismeretben lakozó, természetesen adott, nem pozitív jog által engedi irányítani, Gryphius teljes mértékben a neosztoicizmus elméleti keretein belül mozog. Ezáltal valóban a lelkiismeret mint a legfelső döntőbíró képezi a *Papinianus* vezérmotívumát. A főhős ritka tisztaságú morális hős, akinek lelkiismerete (a „szent jog”) áll a dráma középpontjában. Minden felett rendelkezik a császár, de az ő lelkiismerete felett nem, az érinthe-

¹⁵⁶ F. Wieacker: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen 1967². 151.

¹⁵⁷ III, 483–486. (lásd fennebb).

¹⁵⁸ Barner abból indul ki, hogy Gryphius is fenntartja a tradicionális hármas beosztást, de míg a régebbi felfogásban a jogfogalmak egy egyenlőszárú háromszöget alkottak, addig Gryphiusnál a *ius divinum* és *ius naturale* közelebb került egymáshoz. Szerinte tehát a drámai Papinianus is több helyen hivatkozik a *Völcker Rechte*, ami a természetjogi *usust* testesíti meg, de ezen két jogot nem azonosítja a *ius divinum*-mal. A *ius naturalét* is ingadozónak és nem mindig egyértelműnek látja a drámában. Vö. Barner: *Der Jurist als Märtyrer*. . . i. m. 236.

¹⁵⁹ Nörr: i. m. 327. Nörr utal Bodin négy fogalmat különböztető rendszerére: *lex divina*, *lex naturae*, *ius gentium*, *leges patriae*, s arra, ahogy Bodin rendszerében a *ius gentium* (amennyiben normái nem sorolhatók a *lex divina* vagy *lex naturae* alá) bizonyos értelemben az uralkodó diszpozíciója alatt állhat. *Joannis Bodini Andegavensis De Republica Libri Sex*. Editio Tertia. Wechelius, Francofurti 1594. I, 8, 107: „hiszen minden uralkodót kötelez a népek joga ... mert a népek joga nem kötelezi jobban az uralkodót, mint saját rendeletei, kivéve amennyiben az isteni és természetjoggal egybecseng [...] az igazság a törvény célja, a törvény az uralkodó alkotása, az uralkodó Isten képmása, és ezért szükségszerű, hogy az uralkodó törvénye az isteni törvény mintáját kövesse”. Bodin munkáját – ha másként nem jelezzük – saját fordításunkban idézzük.

¹⁶⁰ Nörr: i. m. 327.

¹⁶¹ III, 514–6: „PAPINIANUS. A dicső halál édes, a nyomorult élet keserű. / CLEANDER. Igen, ha a halál révén a hazát mentjük meg. / PAPINIANUS. Méginkább, ha ezáltal a világban megőrződik a jog.”

¹⁶² V, 343–346: „Szent Themis, aki az erkölcsi parancsot / a vériünké teszed, / és a bőszt népek garázdaságát / a közös jog sáncaival megakadályozod.”

tetlen. Ezen tisztaság megőrzése a hős legnagyobb nyeresége és dicsősége: *Diß ist der höchste Sieg/ daß mein Gewissen rein.*¹⁶³

A kérdés csak az, hogy a lelkiismeret vezetésével az adott konkrét esetekben hogyan lehet helyesen cselekedni. Gryphius a következő iránymutatást adja: mindenhol, ahol a „szent jogban”, a *ius divinum*ban gyökerező lelkiismeret ezt nem tiltja, engedelmesnek kell lenni, és el kell tűrni a rosszat, ellenkezésre gondolni sem szabad.

Ugyanakkor persze Gryphius Papinianusa is a világban él, és sok minden felett hajlandó szemet hunyni. De az egyeduralmat megalapozó testvérgyilkosság már nem tartozhat ide. A *Heilige Recht* már nem engedi meg, hogy a testvérgyilkosságot elfogadják, valamint beszédével igazolja. Ezt mutatják apja álláspontjával szemben felhozott érvei.¹⁶⁴ Itt kezdődik az engedetlenség, de ennyiben ki is mérül. Hisz mikor lelkiismeretének védelme halálos veszélybe sodorja, inkább a dicső halált választja.¹⁶⁵

Gryphius a pozitív és a pozitív feletti jog viszonyának költői ábrázolásával kora egyik aktuális vitatémáját dolgozza fel igen eredeti módon. A *princeps legibus solutus*-elv körüli vitában Gryphius egy köztes álláspontot foglal el a dráma tanúsága szerint: a fejedelem természetjog felett álló szuverenitását hirdető (a drámában Laetus személyesíti ezt leginkább meg) és a fejedelem teljes joghoz kötöttségét hirdető között.¹⁶⁶ Gryphius álláspontja szerint a fejedelem kötve van a *leges divinae et naturales*hez, egyébként azonban *legibus solutus*. Ebben a tekintetben Bodint követi.¹⁶⁷

A *Papinianus*ra a természetjog transzhisztórikus, nem pusztán a keresztény világrendben megragadható kötelező voltának elismerése jellemző.¹⁶⁸ Sajátos dilemmaként jelentkezik ugyanakkor, hogy Gryphius természetjog-felfogása bizonyos értelemben szembe kerülhet lutheránus hitéből fakadó – a mindenkori uralkodó iránti – engedelmességi kötelezettségével. A Pál *Rómaiakhoz írt levelére* támaszkodó lutheri engedelmességi köteletség¹⁶⁹ próbakövének méretik meg Gryphius drámájának eszmei tartalma.¹⁷⁰ A témaválasztásban és a rá adott válaszkí-

¹⁶³ V, 266: „Legnagyobb győzelmem, hogy a lelkiismeretem tiszta.”

¹⁶⁴ V, 118–126. (lásd fennebb); V, 131–134: „Akaratom és lelkiismeretem ellenére feledjek el egy / ilyen tettet, és a kezét, amelyen még ott szárad a vér csókoljam meg? / Nem, nem! Kerüljön tisztembe, kerüljön bármibe, / apám, bár veszni látszom, mégis nyerek ezen a játékon.”

¹⁶⁵ V, 223–224 és 227–229: „Ha halálos, hogy nem teszek semmit lelkiismeretem ellen, / hogy ifjú korom óta a jogszerűség híve vagyok [...] és egy olyan tettet, amit Antoninus [Bassianus] örült haragjában követett el, / nem vagyok hajlandó meg nem történnék tekinteni, akkor inkább kívánom / az igen vágyott halált.”

¹⁶⁶ Ezen nézet tipikus képviselője volt Althusius, aki szerint az uralkodó *lex viva, exsecutor, custos et minister legis, qui nihil nisi lege iubente velit, faciat vel omittat*. Althusius: *Politica* 24, 48. Idézi Nörr: i. m. 327–328.

¹⁶⁷ Nörr: i. m. 328.

¹⁶⁸ Kühlmann: i. m. 250.

¹⁶⁹ *Rómaiakhoz* 13, 1: „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak; mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és a mely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek.”

¹⁷⁰ Korábbi drámájában, a *Carolus Stuardus*ban ez még nem jelentkezett ilyen élesen: ott az igazságos királlyal szemben a nép ellenállását elképzelhetetlennek tarja, abban az esetben is, ha a nép az isteni jogra hivatkozik. Vö. Michelsen: i. m. 49–50.

sérletben egyértelműen Gryphius bátorsága, szellemi nyugtalansága mutatkozik meg, ami nem csak lírikusként, hanem politikai és jogi gondolkodóként is kiemeli kortársai közül, valamint alátámasztja *Papinianus*ának nagy korabeli és későbbi népszerűségét.

A harmadik olvasat – Papinianus „újrátöltve”

Jogászi szemmel megvizsgáltuk, mit mondhatott Gryphius drámája, *Papinianus exempluma* a korabeli laikus közönségnek, és min gondolkodhatott el a XVII. századi értelmiségi és művelt polgár Papinianus utolsó napjának drámái ábrázolását olvasva vagy megtekintve.

Végül forduljunk a jelenkori olvasó, a mai jogász szemével a műhöz. Taníthat-e nekünk valamit egy háromszázötven éves dráma, amely – a két nemzedékkel idősebb Shakespeare műveivel ellentétben – nem kerül ma már a világot jelentő deszkákra.

Fontos felfigyelnünk először is arra, hogy bármennyire didaktikus célú volt is a vizsgált szomorújáték, Gryphius nem egyszerű kérdésekre keresett választ, és korántsem ajándékozta meg nézőit a *dixit* kényelmességével. És a ma olvasójában is – annak ellenére, hogy bizonyos megközelítések (tűrés, mártíromság és felsőbb igazságszolgáltatásba vetett hit) meglehetősen távol állnak korunk emberétől és jogásztól – nagyon sok reflexiót válthatnak ki Gryphius sorai. Korántsem csak történeti érdekesség, hisz – mint utaltunk rá – örökké visszatérő kérdéseket feszeget. Mint minden irodalmi mű esetében, rendkívül sok értelmezési lehetőségünk van, s jelen esetben egy jogtörténész értelmez.

Számunkra nyilvánvaló, hogy Papinianusnak nem csak az állhatatosság próbáját kell kiállnia, hanem Gryphius egy intellektuális próba elé is állítja hőst, és ebben a vonatkozásban láthatólag nagy súlyt vet arra, hogy Papinianus magatartását érvekkel igazolja más álláspontokkal, megoldási lehetőségekkel szemben.¹⁷¹

Gryphius nem azon egyszerű kérdés elé állítja hőst, hogy „vagy engedelmeskedsz, vagy meghalsz”, hanem számos olyan lehetőséget (kísértést) is megnyit számára, amivel reagálhat a császári kihívásra. Mindegyik kísértés észérvekkel közelít Papinianushoz. És nem elegendő, hogy a címszereplő sematikusán Themisre vagy lelkiismeretére támaszkodó jogtudatára hivatkozva verje vissza ezeket a „támadásokat”, hanem arra kényszerül, hogy tárgyilagos, szinte „szakmai” ellenérveket hozzon fel, és ezek által győzze le a kísértő felvetéseket. Kétfrontos szellemi háborút folytatva nem csak azt kell megindokolnia, miért tagadja meg a császár kérését, hanem azt is indokolnia kell, miért mond le az engedelmesség megtagadásán túlmutató ellenállás lehetőségéről. Ezen diszkusszió lefolytatása és nyomon követése láthatóan nagy jelentőséggel bír a szerző és nemcsak kortársai (nézői és tudóstársai) számára, de talán az utókor számára is.¹⁷² Melyek azok az elvek, amelyekre Papinianus álláspontját alapítja? Hogyan válaszolja meg mind-

¹⁷¹ Lásd Schnabel: i. m. 560–565.

¹⁷² Michelsen: i. m. 50 és 54.

azokat a kérdéseket, amelyeket két oldalról tesznek fel neki megingatandó saját álláspontját?

A „kísértések” között, melyekkel Papinianusnak – magasabb jogi és erkölcsi elvekre támaszkodva – szembe kell néznie, kettő lehet államelméleti szempontból érdekes: az államérdekre (államraison)¹⁷³ való hivatkozás és – talán fontosabbként – a zsarnok elleni felkelésre való felszólítás.¹⁷⁴

1. Caracalla és követői mind a testvérgyilkosság egyértelmű jogsértését, mind a Papinianusszal szemben megfogalmazott követelést, hogy igazolja közvélemény előtt a tettet, azzal próbálják indokolni, hogy az az állam érdekének felelt, illetve felelne meg.¹⁷⁵ Végeredményben az államérdek az, ami Caracallát akarata ellenére arra készíti, hogy kivégeztesse Papinianust,¹⁷⁶ hiszen egyrészt állhatatosságával a közvéleményben keltett szimpátia a császár ellen hangolja a népet, másrészt fiának megölése bizonyosan a császár elleni bosszúra ösztönözné Papinianust.¹⁷⁷ Caracallának talán éppen az a gyanús Papinianus viselkedésében, hogy tudja: a *praefectus* van annyira intelligens, hogy felismerje, az uralkodónak olykor el kell hagynia a teljes jogszerűség útját.¹⁷⁸

Meg kell említenünk, hogy a római klasszikus kor jogászai számára a császár átfogó hatalmának alapja az ún. *lex de imperio* volt,¹⁷⁹ ami felhatalmazta

¹⁷³ Az államraison-gondolat kora újkori megjelenéséhez a német birodalomban vö. B. Schönemann: Staatsräson im Alten Reich der Frühen Neuzeit und im Deutschen Bund. In G. Heydemann – E. Klein (szerk.): *Staatsraison in Deutschland*. Duncker & Humblot, Berlin 2003. 23–44; F. Meinecke: *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*. Oldenbourg, München 1929³; H. Münkler: Staatsraison und politische Klugheitslehre. In I. Fetscher – H. Münkler (szerk.): *Pipers Handbuch der politischen Ideen*. Bd. 3. *Neuzeit: Von den Konfessionskriegen bis zur Aufklärung*. Piper, München – Zürich 1985. 23–72; H. Münkler: Staatsraison. Die Verstaatlichung der Politik im Europa der Frühen Neuzeit. In G. Göhler – K. Lenk – H. Münkler – M. Walther (szerk.): *Politische Institutionen im gesellschaftlichen Umbruch. Ideengeschichtliche Beiträge zur Theorie politischer Institutionen*. Westdeutscher Verlag, Opladen 1990. 190–202; R. Schnur (szerk.): *Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs*. Duncker & Humblot, Berlin 1975; M. Stolleis: *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1990.

¹⁷⁴ K. Roth: Geschichte des Widerstandsdenkens: Ein ideengeschichtlicher Überblick. In K. Roth – B. Ludwig (szerk.): *Recht auf Widerstand? Ideengeschichtliche und philosophische Perspektiven*. Universitätsverlag, Potsdam 2006.

¹⁷⁵ III, 419: „CLEANDER. A szükség gyakran arra kényszeríti a fejedelmet, hogy elhagyja a pályát.” – Nem nehéz felismerni ebben a *necessitas omnem legem frangit* („Szükség törvényt bont”) elvét, amely a XVII–XVIII. században politikai alapelveként funkcionált. Vö. Oestreich: i. m. 57.

¹⁷⁶ V, 297–298 és 307–308: „A hí férfi állhatatos erénye / minden szívet meghat, bennünket azonban a zord kor arra kényszerít, / hogy a birodalom épségére tekintsünk. [...] Már kiontottuk a [fia] vérét, / s ezzel okot adtunk a bosszúra és arra, hogy gyűlöljön bennünket.”

¹⁷⁷ Caracalla a drámában egyébként is a szerencse forgandóságához béklyózott melankólikus alakként mutatkozik, akit inkább sodornak az események, minthogy valóban maga akarná Papinianus mártírságát. Lásd az előzőleg idézett verseket.

¹⁷⁸ IV, 24: „Nem mehetek állandóan a közösségi szokások [tkp. a jog] útján.”

¹⁷⁹ Ezt nevezte Ulpianus *lex regiának*. *Digesta* 1, 4, 1, pr.: *Quod principi placuit, legis habet vigorem: utpote cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat*. (Az uralkodó akarata törvényerejű, mivel az uralmáról szóló törvénnyel, amit a nép hozott, a nép neki adta és rá ruházta teljes hatalmát.) Ulpianus szöve-

a *princeps*et, hogy mindent megtegyen – mégpedig jogszerűen –, ami a közösség javát és érdekeit szolgálja, illetve amit ő szükségesnek lát a köz- és magánviszonyok tekintetében egyaránt. A *princeps* ezen hatalma kívül állt az újjászervezett köztársasági alkotmányon, a császár különleges felhatalmazással bírt, amelyben benne rejtett egy jogilag korlátozhatatlan eszközrendszer is.¹⁸⁰

A császári hatalom ily módon kifejezett potenciális korlátlanságával a Severus-kori jogtudósok – teljes mértékben Papinianus elveinek megfelelően – az erkölcsre való hivatkozást kísérelték meg szembeállítani, midőn arra hívták fel a császárt, hogy rendelje alá magát a jognak.¹⁸¹ A drámai Caracalla maga is elismer olyan jogot, aminek alá van rendelve: utal a *Völcker Rechte*, valamint arra, hogy az istenfélelem mindenképpen köti az ő kezét is.¹⁸²

Ennek ellenére formálisan könnyű lett volna Papinianus számára Caracalla tettét úgy magyarázni, hogy az beleférjen a *princeps* felhatalmazásába. De nem tette meg, s ezt – mai ismereteink szerint – (talán) csak jogfelfogásával, lelkiismeretével lehet megmagyarázni.

Még súlyosabbnak tűnik az államérdekre való hivatkozás, midőn az Papinianus környezetéből származik: arra figyelmeztetik, hogy halálával a birodalom létét is kockáztatja. Az apja szájából elhangzó érvekben és a Papinianus szájába adott válaszokban Gryphius mérlegre teszi azokat az szempontokat, melyeket Jean Bodin fejtett ki Papinianus magatartásával kapcsolatban. Az apa, Hostilius mondanivalóját az alábbi sorok foglalják össze: „Szép dolog egy szóval lelket áldozni a jogért, / de még szebb a jogot és birodalmat megmenteni az életed által.”¹⁸³

Hostilius érvei morális természetűek, hiszen ő is a *Recht und Reich* (a jog és a Birodalom) megmentésére, az aggódó közösség javának szolgálatára (*Heil der sorgenden Gemein*)¹⁸⁴ és a közösség jogrendjének fenntartásával szembeni kötelezettségekre hivatkozik. Ezen cél eléréséhez javasolja fiának, hogy alkalmazkodjék a szükséghelyzethez, használja ki az adódó lehetőségeket és így fordítsa jóra a nehézségeket. Ez a javaslat a *prudentia*-lelkületből fakad, s olyan érveket vonultat fel, melyek Bodinnél kerülnek részletes kifejtésre.

Bodin – aki szükségszerűen szintén Papinianus parancsmegtagadásának tényéből indult ki – elítélte Papinianus tettét, mert az (önmagában dicséretes) állhatatosságával nem javított a közállapotokon, hanem inkább rontott rajtuk.

gét Zlinszky J. fordításában közöljük. Vö. Diósi Gy. (szerk.): *A római jog világa*. Gondolat, Budapest 1973. 46.

¹⁸⁰ Szemben Mommsennel lásd Behrends: i. m. 254, 23. jegyz.

¹⁸¹ Példaként kiemelhető egy császári rendeletből kiemelt megfogalmazás, melyet Iustinianus *Institutiói* őriztek meg: *Institutiones* 2, 17, 8: „Ilyen értelemben írtak le igen gyakran divus Severus és Antoninus császárok is, mondván: »Bár a törvények alól mentesek vagyunk, mégis szerintük élünk.«” Az *Institutiones* magyar fordítását a következő kiadás alapján idézzük: *Iustinianus császár institutiói négy könyvben*. Ford. Mészöly G. Tankönyvkiadó, Budapest 1991. 90.

¹⁸² II, 70: „Az istenfélelem köti őt, ez a kötelék nem szűnik meg.”

¹⁸³ V, 87–88.

¹⁸⁴ V, 88 és 110.

Kritikáját *Az államról*¹⁸⁵ írott művének abban fejezetében fejt ki, amely azt a kérdést veti fel, hogy a hivatalnoknak engedelmeskednie kell-e „természetjogellenes” törvényeknek?

Bodin első lépésként azt az alapelvet állítja itt fel, hogy a hivatalnok ilyen esetben – azért, hogy elkerülje a *leges divinae*val és a *leges naturae*val való szembehelyezkedést – le kell mondjon hivataláról. Ebben az esetben a *constantia* sok rossztól óvhatja meg az államot és magát az uralkodót is.

Más a véleménye azonban abban az esetben, ha a *constantia*, az állhatatosság inkább ront a helyzeten, mint az Papinianus esetében is történt, hiszen halála sokkal nagyobb károkat okozott a birodalomnak, mint a magasabb értékek azzal való esetleges megsértése, hogy a császár testvérgyilkosságát igazolta volna.¹⁸⁶ Bodin itt természetesen abból indul ki, hogy Papinianusnak ténylegesen lehetősége lett volna – behódolása után – mérséklő hatást gyakorolni Caracallára.

Bodin tehát kifejezetten kritizálta Papinianus – tradíció által meghatározott – magatartását,¹⁸⁷ mivel az semmit sem használt, sőt nagy károkat okozott a Birodalomnak. Ezen kritika még Papinianus sztoikus magatartását is megkérdőjelezi, mivel szerinte a volt *praefectus* egy sztoikus számára megengedhetetlen indulat hatása alatt cselekedett, fájdalmanak engedett.¹⁸⁸ Gryphius ezen érveket vagy

¹⁸⁵ Az általunk használt kiadások: *Les Six Livres de la Republique* de Jean Bodin Angeuin. Cartier, 1608; Latinul: Joannis Bodini, *De Republica Libri Sex*, 1594. A francia szöveg meglehetősen eltér a latin fordítástól. Mivel a később idézendő magyar fordítás a francia kiadások alapján készült (és egyébként sem teljes) szükség esetén az egyértelműbb latin szövegre hivatkozunk.

¹⁸⁶ *Les Six Livres de la Republique*, 421–422: „De ha már nem lehet orvosolni az uralkodó hibáit, s arra utasítja a fő tisztségviselőket, hogy találjanak számára menetséget az alattvalók előtt, jobb, ha engedelmeskednek, s elfeledtetik a már megtörtént rossz emléket, mint ha szembeszegülnek, megharagítják az uralkodót, s ezzel még rosszabbra készítetik ahelyett, hogy mentenék, ami menthető. Így járt Papinianus testőrparancsnok is, akit Severus császár végrendeletében Caracalla és Geta gyámjának nevezett ki: amikor Caracalla császár azt parancsolta neki, hogy találjon számára menetséget a szenátus előtt testvére, Geta meggyilkolásáért, nem volt rá hajlandó, s azt a kurta és csattanós választ adta a császárnak, könnyebb egy testvérgyilkosságot elkövetni, mint menetséget találni rá; a császár ezen úgy felháborodott, hogy kivégeztette Papinianust, s ettől kezdve korlátlanul gyilkolt, pusztított és zsarnokoskodott. Ha Papinianus megpróbálta volna mentetgetni azt, amin úgysem lehetett segíteni, megmentette volna saját életét is, és fékezhetne volna a császár kegyetlenkedéseit is, aki őt mindig nagyon tisztelte és becsülte. Fontosnak találtam, hogy felhívjam a figyelmet Papinianus e tévedésére, mert oly sokan dicsőítették érte, megfélekezve arról, hogy ellenállása senkinek sem használt, a birodalom ügyeinek viszont jóvátehetetlen kárt okozott, mert olyan embertől fosztotta meg, aki mindenkinél többet tehetett, előkelő származása és legmagasabb rangja révén. Ha a helyzet kiélezettebb lett volna, ha a császár azt parancsolja neki, hogy öltesse meg Getát, vagy egyezzen bele a meggyilkolásába, akkor valóban lett volna rá oka, hogy inkább meghaljon, mintsem engedelmeskedjék, és belenyugodjék egy testvérgyilkosságba.” A részlet magyar fordítását a következő kiadás alapján idézzük: Jean Bodin: *Az államról: Válogatás*. Ford. Csűrös K. Gondolat, Budapest 1987.

¹⁸⁷ Nörr: i. m. 313–314; Kühlmann: i. m. 228–230.

¹⁸⁸ W. Kühlmann: „Der Fall Papinian. Ein Konfliktmodell absolutistsicher Politik im akademischen Schrifttum des 16. und 17. Jahrhunderts”. In A. Buck – G. Kauffmann – B. L. Spahr – C. Wiedemann (szerk.): *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert* II. Hauswedell, Hamburg é. n. 249. (A 120. jegyzetben idézett munka rövidebb, új gondolatokat is felvető változata).

közvetlenül Bodin munkájából, vagy olyan szerzőktől vehette át, akik a korabeli államjogi vitákban Bodin követőinek számítottak.

Papinianust (vagyis Gryphiust) nem hagyják hidegen apja (vagyis Bodin) érvei, hiszen az szintén a lelkiismeretre apellál. Az adott szituációban a pragmatikus megoldások elfogadása az állam fennmaradása érdekében szintén lelkiismereti kötelesség lehet. Papinianus ezért nem is tud apja érveivel szemben alapvető és megingathatatlan érveket felhozni. Maga is elismeri, hogy apja pragmatikus okoskodása valóban megfontolható lenne.¹⁸⁹

Papinianus mégsem hallgat apjára: döntése azonban nem alapelszerű, hanem prudenciális, az adott helyzethez alkalmazott. Döntését a császár bűnének súlyosságával és a helyzet megkerülhetetlenségével magyarázza. Valóban kielégítő ez a magyarázat? A nézőnek/olvasónak az lehet az érzése, hogy Papinianus nem mérlegeli teljesen komolyan az apja által felvázolt lehetőségeket: túl gyorsan elveti azokat, egy olyan entuziasztikus pátosszal, amely feltétlenül a keresztény elődök mártíromságban megtalált örömeire emlékeztet (s amely Gryphius korábbi drámáiban is jelentkezett).¹⁹⁰ Egyáltalán az, hogy a címszereplő megfontolni látszik a pragmatikus érveket, pusztán Gryphius elméleti felkészültségét bizonyítja, de a végkifejletre nincs nagy hatással.

2. A másik kísértés – amely túlmutatathatna a császár parancsával való lelkiismereti szembeszegülésen – az aktív ellenállás, a zsarnoki hatalom elleni felkelés lehetősége. Rendkívül tanulságos, hogy Gryphius egyáltalán felvillantja ezt hőse számára. Ha ugyanis Gryphius célja csak az lett volna, hogy hőse mártír-mivoltát hangsúlyozza, akkor – inkább megfelelően a történeti forrásoknak és az események konstellációjának – könnyen elzárhatta volna az aktív ellenállás lehetősége felmerülésétől a címszereplőt. Ezáltal azonban kívül maradt volna az uralkodókkal szembeni aktív ellenállási jog körül kialakult diskusszió. Papinianust enélkül is nagy léleknek, a jog mártírjának glóriája lenghette volna körül. De Gryphius nem akart itt megállni, és azzal, hogy megadja a lehetőséget Papinianusnak, hogy aktívan beavatkozzék a történelem menetébe, hogy ne csak tűrjön, hanem cselekedjék, saját további célját is nyilvánvalóvá tette.¹⁹¹

Köztudott, hogy a XVI–XVII. században rendkívül intenzív vita alakult ki az – önmagában legitim, de zsarnokká vált – uralkodóval szembeni ellenállási jog kapcsán. III. Henrik (1589) és IV. Henrik (1610) francia királyok megölése, valamint I. Károly angol király kivégzése (1649) miatt a téma rendkívüli aktualitással bírt az akkori nemzedékek számára.

¹⁸⁹ V, 119–127.

¹⁹⁰ H.-J. Schings: Großmüttiger Rechts-Gelehrter: Oder Sterbender Aemilius Paulus Papinianus. In G. Kaiser (szerk.): *Die Dramen des Andreas Gryphius. Eine Sammlung von Einzelinterpretationen*. Metzler, Stuttgart 1968. 197; Michelsen: i. m. 56.

¹⁹¹ Michelsen: i. m. 56.

Természetesen nem tárgyalhatjuk részletesen a zsarnokellenes gondolkodók,¹⁹² illetve a monarchák sérthetetlenségét hirdetőik érveit.¹⁹³ Gryphius korára valószínűleg a Lipsius és Bodin által képviselt nézetek voltak a leginkább elfogadottak, melyek (bizonyos kivételektől eltekintve) vitatták az aktív ellenállás lehetőségét.¹⁹⁴ A legfontosabb ideológiai érv ezen álláspont mellett az uralkodó istentől valótsága, a gyakorlati érv pedig az volt, hogy az ellenállási jog elismerése a polgárháború veszélyét hordozta volna magában. A kor felfogása szerint a polgárháború következményeit károsabbnak tekintették, mint a zsarnokságot.¹⁹⁵

Gryphius tulajdonképpen a kor uralkodó felfogását adja vissza. A Papinianust lázadásra biztató katonai parancsnokok azt hirdetik, hogy a zsarnok önmagát fosztja meg a tróntól.¹⁹⁶ Velük szemben Papinianus (és Gryphius) az egyedül Istennek felelős monarchikus abszolutizmust képviseli. Ennek értelmében az Isten által posztjára állított felsőbbségnek egyetlen kötelessége van: hogy hivatalát a természeti és isteni törvény alapján gyakorolja. De az egyéneknek (az alattvalóknak) nem lehet igényük arra, hogy erre kényszeríthessék is az előljárókat. Egyetlen lehetőségük a tűrő, szenvedő engedelmesség.¹⁹⁷ Mivel az uralkodó hatalmát egyedül Istentől kapta, egyedül az isteni ítélet alá tartozik.¹⁹⁸ Az alattvalók nem jogosultak ítékezni az uralkodó felett.¹⁹⁹ Ugyanakkor azonban a zsarnok felett döntő isteni ítélőszék nem mentesíti az alattvalókat az isteni jog előírásainak betartása alól.

Mindez megfelel a lutheri tanoknak, valamint a szuverén monarchia képviselője, Bodin tanainak: Istennek inkább kell engedelmeskedni, mint az embernek: *regibus obedientia debetur, sed post deum immortalem*.²⁰⁰ Ebből következik, hogy az aktív ellenállás az uralkodóval szemben tilos, de a passzív ellenállás, vagyis az isteni jognak ellentmondó parancsok be nem tartása egyenesen kötelessége

¹⁹² J. Dennert (szerk.): *Beza, Brutus, Hotman. Calvinistische Monarchomachen*. Westdeutscher Verlag, Köln – Opladen 1968; H. Fenske – D. Mertens – W. Reinhard – K. Rosen: *Geschichte der politischen Ideen. Von Homer bis zur Gegenwart*. Athäneum, Königstein/Ts. 1981. 232–236 és 240–242.

¹⁹³ Macchiavellitől Bodinen át Hobbesig követhető nyomon azon szerzők sora, akik elfogadták egy olyan abszolút monarchia létét, amelyben nem lehetséges az ellenállási jog gyakorlása.

¹⁹⁴ Oestreich: i. m. 60; Scupin: i. m. 25.

¹⁹⁵ Ez a felfogás háttérbe szorította Althusius népszuverenitás elvére építő azon nézetét, mely szerint a nép képviselőinek (ha vannak) vagy magának a népnek az ellenállási joga mindenképpen elfogadható. Johannes Althusius: *Politica, methodice Digesta*. Herborn 1614³ (repr. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1932) 38, 19.

¹⁹⁶ IV, 399–400: „A másik elbitorolta a hatalmat, / s a testvérgyilkossággal istent, a vér és jog szavát is megsértette.”

¹⁹⁷ E. Troeltsch: *Naturrecht*. In *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Bd. IV. Mohr, Tübingen 1913. 701.

¹⁹⁸ Gryphius szavaival (II, 70.): „Az istenfélelem köti őt, ez a kötelék nem szűnik meg.” Szavai nagyon rimelnek Bodin szövegére (*De republica* I, 8, 86): „Ám az isteni és természeti törvényeknek a föld összes uralkodói alá vanna vetve; nincs hatalmokban, hogy szebeszálljanak ezekkel, ha nem akarnak az Isten elleni felségsértés bűnébe esni.” A részlet magyar fordítását a következő kiadás alapján idézzük: Jean Bodin: *Az államról: Válogatás*. Ford. Csűrös K. Gondolat, Budapest 1987.

¹⁹⁹ IV, 411–412: „Aki szembe merészel itt szállni, / villámlás és romlás lesz a jutalma.”

²⁰⁰ Bodin: *De republica* I, 8, 99.

az alattvalónak.²⁰¹ A tisztviselő számára ebből az a kötelezettség ered, hogy fel kell adnia tisztét, ha olyasmit követelnek tőle, ami az isteni vagy természetes törvényekbe ütközik.²⁰²

Az engedelmisség megtagadásának a császárral szemben alapvetően csak akkor lehet legitimitása, ha az uralkodó nem teljesen *legibus solutus*. A nézetet, hogy az uralkodó sem isteni sem emberi joghoz nincs kötve, elméletben nagyon kevesen képviselték – ha egyáltalán – a kora újkorban és előtte. A drámában csak az udvaronc Laetus hangoztatja ezt az álláspontot,²⁰³ mások (Cleander) nem hirdetik ezt ilyen nyíltan, inkább abból a megszorító értelmezésből indulnak ki, hogy a fejedelem nem tehet meg bármit, igaz, kézzelfogható jogsánc sincs arra, hogy bárki is felelősségre vonja jogtalan cselekedetei miatt. Ez utóbbi természetesen – erről az oldalról – megfelel Papinianus (és Gryphius) álláspontjának is.²⁰⁴

A dráma eseménytörténetéből láthatóan Gryphius két utat nyit meg Papinianus előtt az aktív politikai cselekvés felé: egyrészt Julia Domna a kezét s ezzel – a remélhetően sikeres lázadás következményeként – a trón legitím megszerzésének lehetőségét ajánlja neki, másrészt a hadsereg is Papinianus rendelkezésére bocsátaná magát, hogy vezetésével megszabadítsák a Birodalmat Caracallától.

Kézenfekvő, hogy Julia ajánlata mögött bosszú- és hatalomvágy áll, nélkülöz minden morális tartalmat és államjogi előnyt, ami Papinianus számára megfontolás tárgyát képezhetné. Ennek megfelelően Papinianus vissza is utasítja az ajánlatot, szigorúan jogi értelemben nem is tehet mást.

Teljesen másképp áll azonban a hadsereg ajánlatához,²⁰⁵ amely a lázadáson keresztül nem csak hatalomhoz juttatná Papinianust, hanem – igaz, erőszak révén – hozzájárulhatna a jogszerűségnek megfelelő állapotok visszaállításához is. Ez a lehetőség az ellenállási jog problematikájának lényegét tükrözi. A hadseregparancsnokok ajánlata²⁰⁶ mögött az a szándék áll, hogy megmentsék a Birodalmat a – testvérgyilkosság révén az egész világot felháborító – zsarnok fenyegető erőszakuralmától.

Bár Papinianus visszautasítja a felkérést és figyelmezteti a katonákat a császárral szembeni kötelezettségeikre, azok nem hagyják annyiban, és Papinianus megfontolásaival szemben jogi érveket hoznak fel.²⁰⁷ Egyrészt ők a két császárnak

²⁰¹ Bodin: *De republica* I, 8, 99: „mert nem pusztán természeti törvény, hanem gyakran isteni törvényként is hangoztatott, hogy betartsuk annak rendeleteit, akinek Isten adott hatalmat felettünk, hacsak azok nem ütköznek a természettel, és a minden uralkodó felett álló Isten törvényével, amelyet minden uralkodónak és a népnek egyaránt be kell tartania.” Kühlmann: *Der Fall Papinian*. i. m. 233.

²⁰² Bodin: *De republica* III, 4, 294.

²⁰³ II, 69: „Az uralkodó ment a jogtól és minden kötöttségtől.”

²⁰⁴ Michelsen: i. m. 51.

²⁰⁵ Egy ilyen lehetőség teljesen nélkülözi a történeti alapot, kifejezetten Gryphius ötletének tekinthető. Nörr: i. m. 319.

²⁰⁶ IV, 375–386.

²⁰⁷ IV, 396–404: „Antoninusnak és Getának – mint fejedelmeknek – esküdtünk hűséget, / az egyik hirtelen áldozatul esett, / a másik elbitorolta a hatalmat, / s a testvérgyilkossággal istent, a vér és jog szavát is megsértette. / Ha a szövetséget tekintjük, ki tépte azt szét? / És saját becsületét örült cselekedettel ki rombolta le? / Az esküt nem egynek, hanem kettőnek tettük, / az uralkodó tépte szét a köteleket, ami bennünket összekötött.”

tettek esküt, s Bassianus testvére félreállításával mind a vérségi kapcsolatot, mind a jog szabályait megsértette, s így méltatlanná vált a hatalomra: az uralkodóra ugyanazok a jogszabályok vonatkoznak, mint az egyszerű emberekre. A császár azzal, hogy bűnt követett el, maga fosztotta meg magát a tróntól. Másrészt – érvelésük szerint – az alattvalók és az uralkodó közötti kötődés egy szerződés (*Bund*) útján jött létre, mely köteleket az uralkodó maga szakította szét, és ezzel a szerződés érvénytelenné vált.

A parancsnokok érvei a XVII. század embere számára teljesen érthetőek voltak. Bár Gryphius nem mondhat ellent a természetjogi megalapozásnak, a parancsnokok érvelésének alapját adó szerződéselméletet nem fogadja el. Az, hogy Gryphius nem a Hobbes és Bodin tanaira visszamenő elvek alapján látja igazolhatónak a fejedelmi szuverenitást, Papinianus szavaiból világosan kitűnik,²⁰⁸ midőn egy igencsak egyedi – de mint láttuk, államelméletileg megalapozott – álláspontot képviselt vele: két szakadék között vezető keskeny úton mozgatja hősét – a szerinte – helyes álláspont felé. Egyrészt *expressis verbis* elfogadja azt, hogy a fejedelem felett létezik egy jogi instancia, amelyet isteninek és szentnek tisztel; másrészt azonban egyetlen alattvaló – így ő maga sem – idézheti az uralkodót vétkei miatt ezen isteni ítélőszék elé.²⁰⁹

Papinianus egyébként ugyanazon az alapon veti el az aktív ellenállás lehetőségét, mint amely alapon megingathatatlan passzív ellenállását kifejti: a „jog” alapján.²¹⁰

Gryphius elvei megőrzése érdekében még azt is vállalja, hogy – mai szemmel nézve – zsákcúba vezesse hősét: nincs cselekvő kiút, ha az Isten által trónra ültetett fejedelemmel szembeni kötelezettségek és az Isten által tételezett jogrend között ellentmondás lép fel. Az ellenállás jogáról való lemondás azon pesszimista felismerésből fakad, hogy a jó ügyért folytatott harc maga is szenvedéshez és jogtalansághoz vezethet.

Ugyanakkor persze a felfogás, amely az alattvalónak azt ajánlja, hogy passzívan fogadja el a jogtalan halált is, bizonyára ínyére volt az abszolutisztikus monarcháknak. Akárhogy is találkozunk ebben a konfliktusban igazság és ideológia, a XVII. század embere számára csak a Krisztuséhoz hasonló szenvedés jelenthette a mulandó világ meghaladását, valamint az emberi szabadság egyedül lehetséges megvalósítását.²¹¹

3. A dráma talán mindmáig legfontosabb kérdése, hogy miért hal meg Papinianus? Mi kényszeríti arra, hogy vállalja sorsát? A szomorújáték címe is arra utal már, hogy Papinianus a jogért hal meg. De hogyan kell ezt érteni?

A jog, amiért Papinianus meghal, abszolút érték. Szemében a jog az emberi és császári rendelkezések felett áll: az ég ajándéka (*Himmels Gabe*),²¹² a lélekbe

²⁰⁸ IV, 405–410.

²⁰⁹ Michelsen: i. m. 58.

²¹⁰ Michelsen: i. m. 59.

²¹¹ Nörr: i. m. 332–333.

²¹² I, 224.

beégetett.²¹³ A jog szent,²¹⁴ Isten és a jog egy.²¹⁵ Papinianust ezért nem érdekli, hogy magatartásának milyen következményei lesznek.²¹⁶ Halálával nem a közjót akarja szolgálni, csak tanúságot tenni: csak engesztelő áldozat kíván lenni, akinek halála hozzájárul, hogy a jog fennmaradjon a világban: *Mehr wenn das Recht dardurch erhalten in der Welt.*²¹⁷

De vajon beigazolódik-e ez a várankozás, a jogért elszenvedett mártírhála megőrzi-e, helyreállítja-e a jogot a világban? Természetesen Papinianus ebben már nem vállalhat szerepet, de ahhoz, hogy áldozata elérje a kívánt célt, hinnie kell abban, hogy van, aki megvalósíthatja ezen célokat: ez pedig nem más, mint a Gryphius által istennőként szerepeltetett Themis, aki trombiták hangja közt száll alá az egekből (*dea ex machina*).²¹⁸

Papinianus jogi megfontolásai és minden reménye Themis alakja körül csoportosul. Themis ezért nagyon nagy jelentőséget kap a drámában.²¹⁹ Gryphius Themise nemcsak, hogy közvetlenül igazságot szolgáltat, de egyúttal (ahogy Papinianus hozzá intézett imájából is kitűnik)²²⁰ olyan alapelv is, amelyből az erkölcsiség, a népek joga és pozitív törvények mint kisugárzások levezethetők és megalapozhatók. Themist olyan cselekvő hatalomként mutatja be Gryphius, amely világrend és a világi hatalom harmóniáját megteremti. Themis a velünk született, az emberek véérébe írt normákat jelképezi, a *ius naturale* – különösen az elemi szabályok – védelmezője. Háborúban a népeket védi meg egymástól, mint fellebviteli fórum, mint a *ius gentium* megtestesülése. De az államokon és népeken belüli erőszakos cselekményeket is szankcionálja. Egy személyben normaalkotó, bíró és mindenekelőtt bosszúálló: mind legiszlatív, mind judikatív, mind exekutív hatalma van.

Papinianus jogtudata és kiegyensúlyozó politikai cselekedetei számára Themis egy transzcendens, a császár felett álló legfelsőbb ítélőszék, a *lex divina* őrzője. Az isteni alakjába öltöztetett jogot a múlandó világban a lelkiismeret teszi hatékonyá: Themis Papinianus lelkiismeretében fejt ki hatását, működik, mint azt többször is említi a főhős.²²¹

Papinianus ellenállása és ellenérvei, *re-actiói* újra és újra (a részletkérdéseken túlmutatóan) Themisre nyúlnak vissza, az ő alakjára alapozódnak. Themis felette áll a császárnak, a *ratio status* érvének²²² és Papinianus saját életének is. Az ezen

²¹³ IV, 340.

²¹⁴ I, 92. II, 258. III, 474. IV, 330. V, 66. V, 259.

²¹⁵ V, 154. V, 288.

²¹⁶ III, 499–504.

²¹⁷ III, 515.

²¹⁸ III, 516.

²¹⁹ Gryphius drámájának értelmezésében mindig is kitüntetett szerepet szántak – a legfelsőbb döntési szintet megtestesítő – Themis alakjának, amely *Leitmotiv*ként végig vonul az egész művön.

²²⁰ V, 343–349.

²²¹ III, 488 és 506. IV, 184.

²²² Themis központi alakká tétele, beépítése Papinianus jogtudatába, mint az a „jogszerűség”, amit nem lehet megkerülni, egyértelműen Gryphius újításának tekintendő. S a korabeli *ratio status*-vita tekintetében ezt bizonyos értelemben színvallásnak is tekinthetjük.

legfelsőbb erkölcsi elv-konglomerátumra való visszakapcsolásban mutatkozik meg a hős sztoikus állhatatossága (*constantia*), lelki nagysága (*magnanimitas*). Ez teszi olyan nagy lélekké, akinek önmegőrzési törekvése még saját pusztulását is magába foglalja.²²³

Mindeme jelentőség azonban inkább Papinianus vágyaiban, mint a valóságban gyökerezik, hiszen bár az az elvárás vele szemben az, hogy a bűnök megtorlása révén a jogrendet garantálja, mégsem tekinthető emberileg belátható értelemben az „igazságosság” megtestesülésének.²²⁴ Themis ugyanis nem aktív a Papinianus (és a modernkori olvasó) által elvárt értelemben, és ezért nem is billentheti helyre az igazságot, midőn a zsarnoki önkénnyel való összeütközésben alulmaradnak az alattvalók: az, hogy Caracallát lelkiismereti kínok gyötrik, egyrészt nem általánosítható, mert azért ez bizonyos *éthost* vár el az uralkodótól, ami a valóságban nem mindig van meg, másrészt pedig egyáltalán nem tekinthető a jogrend helyreállításának. Themis pusztán – mint a jövőt megjelölő hatalom – az isteni gondviselés (*providentia Dei*) szerepét tölti be a drámában.²²⁵

Az is megemlítené, hogy Themis nem csak Papinianus alakjához kapcsolódik. A darabban először Julia császárné rimánkodik hozzá, hogy bosszulja meg fia, Geta halálát.²²⁶ Themis könyörtelen végrehajtóként is megjelenik, sőt a végén – midőn az asszonyok Papinianus és fia holttestét a kriptába kísérik – tulajdonképpen az istennő az, aki formálisan is mártírrá avatja a jogért meghaltakat a szomorújáték legutolsó sorában: *das Recht mit deiner Leich und Sohn ins Grab zu sencken*.²²⁷

4. Papinianus halála azt tanítja, hogy az evilági gonosz hatalom az igazakat megsemmisíti. „Elégtétel” ugyanakkor, hogy az igazakat felemeli a bukásuk, míg a – látszólag győztes – igaztalanok a mélybe süllyednek.²²⁸ Az uralkodói bűnök megtétele az isteni igazságszolgáltatásra tartozik.²²⁹ Ezért az uralkodó jogellenes kívánságával szembeülő egyénnek (Papinianusnak) egyedül a szenvedés és tűrés marad. De a lelkiismeret és a jog egybecsengése képessé teszi a szükségletek, a múlandóság és az emberi félelem meghaladására. Az isteni joghoz kapcsolt lelkiismeretnek való engedelmesség maradandó – a halálon túlmutató – jutalmat nyer.²³⁰

Természetesen a jelenkori olvasó számára mindez nem kielégítő, hiszen Gryphius egy transzcendens fórumra bízta az ítélezést, ráadásul az sem működik. Ez talán elfogadható (bár már akkor sem túl gyakorlati) megoldás lehetett a XVII.

²²³ Barner: *Der Jurist als Märtyrer*. . . i. m. 239.

²²⁴ Michelsen: i. m. 61.

²²⁵ Schings: i. m. 170–203, küll. 178.

²²⁶ II, 312: „Szent Themis! Bosszulj! Ó, bosszulj!” Lásd még III, 317–318.

²²⁷ V, 542: „A jogot testeddel és fiaddal együtt sírba tesszük.” Barner: *Der Jurist als Märtyrer*. . . i. m. 238.

²²⁸ A barokk drámákra jellemző ellentétes mozgás, a felemelkedés és lesüllyedés az egész drámán végigvonul: Bassianus sorsa az, hogy zsarnokká legyen, Papininusé, hogy mártírként végezze. Vö. Keller: i. m. 155.

²²⁹ IV, 509–410.

²³⁰ Keller: i. m. 150–151.

század értelmiségije és polgára számára, de korunk emberének ideáiban az él, hogy az emberi igazságszolgáltatás is helyreállíthatja a dolgok helyes rendjét, hogy a jog és az igazság (a pozitív jog és a természetjogi elvek) esetlegesen fellépő konfliktusa evilági megoldást nyerhet.

A mai olvasó abban láthatja Gryphius megoldásának kudarcát, teljes életidegenségét, hogy Papinianus mártíriuma nem állít helyre semmit, nem teremt újra jogszerű állapotokat. S ezt tulajdonképpen Papinianus előre kell, hogy lássa. Sőt több mint valószínűnek kell tekintenie (s a történeti források is ezt igazolják), hogy halála után Bassianus még fékezhetetlenebbül gyakorolja majd despotikus hatalmát. Erre figyelmezteti fia drámai sorsa is. Maga Papinianus fia tárja a nézők elé a szempontot, ami a szörnyű következményeket előre igazolja: *Wer nur das Recht ansieht schlägt Kinder in den Wind.*²³¹

A fiú sorsa félreismerhetetlenül előre vetíti, hogy Papinianus szigorú jogi álláspontja – amelyre a császár kérésének elutasítását alapítja – a későbbiekben további jogtalanságok eredője lesz, olyanoké, melyek nélküle nem történtek volna meg. Paradox módon a joghoz való megingathatatlan ragaszkodás jogtalanságot enged szabadjárá, sőt megakadályozza, hogy a saját állásponthoz való szigorú ragaszkodás enyhítése révén valóban meg lehessen előzni ezen jogtalanságok megtörténtét. Természetesen ez egy rendkívül kiélezett helyzet. Gryphius gondoskodott arról, hogy Papinianust extrém alternatíva elé állítsa: vagy cselekvővé válik a közjó érdekében, és ezzel szembehelyezkedik az abszolút értelemben vett „joggal”, vagy egyedül a lelkiismeretét követi, és elfogadja, hogy ezáltal mások is hátrányt szenvednek.²³²

Bodin jól látta, hogy Papinianus politikailag megbukott. Önfeláldozásával (amelyben politikai, morális és jogi identitása jelenik meg) gyakorlatilag átengedi a terepet egy lelkiismeretlen szuverenitás képviselőinek. Gryphius megkísérli a színpadon bemutatni azt az ellentmondást, amely kora retorikai irodalmában Papinianus értékelésével kapcsolatban kialakult. De mint érezzük, nem talál kielégítő kiutat a dilemmából.

Hisz Papinianus önfeláldozásának célja – a mai olvasó számára – bizonyos értelemben rejtve marad. Bár Papinianus azt állítja, hogy Róma belső békéje érdekében hal meg, ez nem túl meggyőző, hiszen ezt a célt életbenmaradásával is elérhette volna, ha hajlandó bizonyos kompromisszumokra. Sőt azt is kiolvashatjuk a szövegből, hogy Papinianus tisztában van azzal, hogy halála nem éppen a békét fogja szolgálni.²³³ Mai szkeptikus szemmel azt mondhatjuk, hogy ez az az áldozat, amely semmiféle megoldást sem von maga után, épp ezért értelmetlennek is tűnhet. Gryphius láthatólag nem tudott vagy nem akart kitörni kora mártír-drámáinak sémájából, amelyekben a mártíromság csak keresztény transzcendenciára támaszkodhat. Szerinte csak az ilyen hősből lehet megragadni az önmagát megvalósító embert, aki meghaladja a mulandóságot és egyúttal Krisztus példáját is követi. Papinianus időtlen keresztény mártíromsága azonban

²³¹ IV, 310: „Aki csak a jogot látja, a szélre bízva gyermekét.”

²³² Michelsen: i. m. 63.

²³³ V, 160: „Utódom [...] együgyű lesz, vagy hamarosan elszánt megbosszulóm.”

beszűkíti azt a történetileg mindenestre adott lehetőséget, hogy a sztoikus hős a jogért, az igazságért vállalta a halált.²³⁴

Ha Gryphius tanítását, amelyet Papinianus drámai magatartásának bemutatásával hirdet, (akár a mai) politikai játéktérre helyezzük, akkor – első látásra – Papinianus „kudarca” nyilvánvalónak látszik, hiszen csak azt a lehetőséget kínálja, hogy a kisember – ha kénytelen-kelletlen is – csak a bűnben való részvétellel mentheti a bőrét, vagy tevőleges ellenlépés nélkül, pusztá engedetlenségét hangoztatva áldozatul esik a körülményeknek. A kisember tehát – ebben a konstellációban – csak aközött választhat, hogy maga is bűnbe esik, vagy üldözötté válik, bűnt követ el vagy elviseli a bűnt.²³⁵ Kiábrándító perspektíva. Ezt elkerülendő – a konzekvenciákat levonva – Papinianus sorsában arra való felszólítást láthatunk pusztán, hogy az egyén egyáltalán ne vegyen részt a közéletben, a politikában. Legyen visszahúzódozó, éljen egyszerű életet, távol az udvar fényétől és nyomorúságától.²³⁶ Pusztán a lelkiismerettel felfegyverezve ugyanis ezen a terepen csak veszíteni lehet.²³⁷

Ha pontosan megvizsgáljuk Gryphius költői és gondolkodói fejlődését, akkor láthatjuk azonban, hogy Gryphius túllép a „világtól való visszavonulás” hirdetésén. Olvasatunkban a *Papinianus*ban már nem feltétlenül a politikától való elfordulás a modell, hanem a politikailag (mégis inkább) cselekvőnek tekinthető *virtus* felmutatása, mely állhatatosan és elszántan ideális célokat szolgál, s ennek révén képes a politikának bizonyos értelmet és értéket kölcsönözni.²³⁸ Ez abban is megmutatkozik, hogy Papinianus nem menekül el, hanem kiáll saját jogi és politikai elveiért. S adott helyzetben ennek a kiállásnak is hatalmas súlya lehet.

5. Mindenesetre korunk embere, jogásza számára a drámai Papinianus meglehetősen életidegen alak: teljesen ellentmond a könnyen álláspontot váltó, köpönyөгforgató, (finomabban fogalmazva) opportunistá és ebben az értelemben modern jogászképnek.²³⁹ A modern jogász hivatalból opportunistá az államhatalommal és az azáltal képviselt értékekkel szemben.²⁴⁰

²³⁴ Nörr: i. m. 324.

²³⁵ Michelsen: i. m. 59–60.

²³⁶ Gryphius két korábbi drámájának egyértelműen ez a következtetése: a *Leo Armenius* és a *Carolus Stuardus* mondanivalója szerint a politikától való visszahúzódozás, a magánéletbe való eltemetkezés biztosíthat egy a humanista lelkületnek megfelelő életet. W. Lenk: *Das Schicksal der Regenten: Zur Trauerspielkonzeption des Andreas Gryphius*. In N. Honsza – H-G. Roloff (szerk.): *Daß eine Nation die ander verstehen möge. Festschrift für Marian Szyrocki zu seinem 60. Geburtstag*. Rodopi, Amsterdam 1988. 512.

²³⁷ Michelsen: i. m. 63.

²³⁸ Lenk: i. m. 512.

²³⁹ Behrends az ilyen értelemben vett modern jogász prototípusát a Röhm-gyilkosságot elméletileg igazoló Carl Schmitt alakjában látja. Behrends: i. m. 247. Továbbá O. Behrends: *Von der Freirechtsbewegung zum konkreten Ordnungs- und Gestaltungsdenken*. In R. Dreier – W. Sellert (szerk.): *Recht und Justiz im „Dritten Reich“*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1989. 35–79.

²⁴⁰ A felfogás, hogy a személyes erkölcsi tartás és a jogászai szakmaiság elválasztható egymástól, sőt hogy a morális kétségek kizárása a szakmai profizmus bizonyítéka, csak a XIX. században nyert teret a jogászok gondolkodásában és önképében. Vö. Behrends: *Papinians...* i. m. 248.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a jelenkori jogászok önreflexiója mentes lehetne ahhoz hasonló kérdésektől, melyet Papinianus – itt a történések alapjául vett – példája felvet. Egyértelmű, hogy Papinianus tettét másként lehet értékelni, ha az embert és a jogot relativizáljuk, mihelyt az önfenntartás és ezzel összefüggésben a társadalom és az állam fenntartásának szükségszerűsége lép az abszolút értékek helyére. A saját lelkiismeret megnyugtatására – az utóbb említett célok érdekében – nagyon hajlamos volt a XX. század európai értelmisége és – sokak szemében – különösen hajlamos volt rá a tradicionálisan pozitivisták oktatásban részesült kontinentális jogászság is. Papinianus (pragmatikus szemlélettel kudarcba torkolló) kiállása alig talált követésre az egyeduralmi rendszereket elfogadó, támogató vagy szolgáló jogászok körében. Köztudottan nagy traumák kellettek ahhoz, hogy a kontinentál-európai jogászság gondolkodásában olyan kérdések fogalmazódjanak meg, mint amelyekkel Gryphius konfrontálta hősét századokkal korábban.

Vállalva a jogtörténész szemére vethető szűk elméleti látókört, engedtessek meg, hogy a legkézenfekvőbbként a Radbruch természetjogi fordulatát²⁴¹ manifestáló szövegeket hívjuk segítségül ahhoz, hogy bizonyítsuk, Papinianus példája nem ragadt feltétlenül a múltban.

Ha jogászként feláldozzuk azt a nevezetes öt percet, amelyet 1945 szeptemberében Gustav Radbruch a német és más nemzetekhez tartozó jogászoktól kért, és elolvassuk *Öt perc jogfilozófia* című szösszenetét,²⁴² láthatjuk, hogy a jogászok – szinte kortalanul – ugyanazokra a kérdésekre keresik a választ. Radbruch kérdései és válaszai rímelnék Gryphius (Papinianus) kérdéseire és válaszaira.

Radbruch következő szavaiból Papinianus dilemmája és védtelensége olvasható ki:

[...] a jogászok [...] nem ismernek semmilyen kivételt a törvények érvényesítése és az annak alávetettek engedelmisségi kötelezettsége alól. A törvény azért érvényes, mert törvény, s akkor törvény, ha van hatalom, amely az esetek többségében érvényesíti. A törvénynek és érvényességének e felfogása (melyet pozitivisták tannak nevezünk) védtelenné tette a jogászokat [...] a mégoly önkényes, mégoly kegyetlen és mégoly bűnös törvényekkel szemben. E felfogás végeredményben azonosította a jogot és a hatalmat [...].²⁴³

Papinianus, a törvény szolgája engedelmeskedni tartoznék a hatalom birtokosának, hiszen annak minden parancsa, „a zsarnokok minden ötlete és szeszélye, a törvény és az ítélet nélkül kiszabott büntetés [...] – az jog”²⁴⁴ az államérdék („a nép érdeke”) kifejeződéséeként. A jogász nem mérlegelhet, pragmatikusan

²⁴¹ Az itt kívánt tájékozódásra vö. Szabó M.: Gustav Radbruch. In Szabó M. (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor, Miskolc 2004². 151–152.

²⁴² G. Radbruch: Fünf Minuten Rechtsphilosophie. *Rhein-Neckar-Zeitung* 1945. 9. 12. (repr. in *Rechtsphilosophie*. Szerk. E. Wolf – H-P. Schneider. Koehler, Stuttgart 1973⁸. 327–329). Az idézett fordítása Takács Pétertől: Szabó M. (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor, Miskolc 2004². 154–155.

²⁴³ Radbruch: i. m. 154.

²⁴⁴ Uo.

kell gondolkodnia, s meg kellene hajolnia akár Caracalla, akár Hostilius érvei előtt.

Azonban „ha a törvények tudatosan megtagadják az igazságosságra irányuló akaratot [...] akkor e törvények nem érvényesek [...] a jogászoknak [...] venni kell a bátorságot, hogy kétségbe vonják azok jogi jellegét.”²⁴⁵ – „[...] lehetnek törvények, amelyek oly mértékben igazságtalanok és társadalmilag annyira kártékonyak, hogy tagadni kell érvényességüket, sőt jogi jellegüket is.”²⁴⁶ Transzponálva Radbruch téziseit, Papinianus tehát joggal szegült ellen az igazságtalan császári rendelkezéseknek. Jól figyeljünk: csak ellenszegülésről, az érvényesség tagadásáról van szó, aktív ellenállásról említés sem esik. (Háromszáz évvel Gryphius után sem.)

Már csak a mérce kérdéses, hogy mi alapján mérhetjük le egy jogszabály (egy állami intézkedés) igazságosságát? „A jognak tehát vannak olyan elvei, amelyek erősebbek minden írott jogszabálynál, úgyhogy az ezeknek ellentmondó törvény érvénytelen. Ezeket az elveket természetjognak vagy észjognak nevezik.”²⁴⁷ Papinianus *heilge Recht*-je olyan szabályokkal állítható párhuzamba, melyek „különkülön persze [...] némileg kétségesek, az évszázadok munkája azonban kidolgozta szilárd magjukat.”²⁴⁸

Radbruch ötödik percének második fele különösen „rímeli” Papinianus problémájára (ezért teljes egészében idézésre méltó):

A hit nyelvén azonban ugyanezek a gondolatok két bibliai szöveghelyen fogalmazódtak meg. Egyfelől írva van, hogy engedelmeskedni kell a többségeknek, melyeknek hatalmuk van feletted. Másfelől azonban az is meg van írva, hogy inkább istennek kell engedelmeskednek, semmint az embernek – s ez nem csupán kegyes óhaj, hanem érvényes jogtétel is. E két útmutatás közötti feszültséget azonban nem oldhatjuk fel azzal, hogy egy harmadikra hivatkozunk – mondjuk arra a bölcsességre, mely szerint: Add meg a császárnak, ami a császáré, s Istennek, ami az Istené –, hiszen ez az útmutatás is kétségeket hagy a határokat illetően. Inkább isten hangjára hagyja a megoldást, mely csupán kivételes esetben szólítja meg az egyéni lelkiismeretet.²⁴⁹

Mint láttuk, Gryphius hőse is a két említett *regula* között őrlődött (együtt a Gryphius korabeli politikai gondolkodókkal, élükön Lipsiussal és Bodinnel). S a harmadik, feloldó lehetőség meg sem fordult Papinianus fejében. Ugyanúgy, mint Papinianus, a keresztény-sztoikus gondolatokat alexandrinusokba öltöztető Gryphius hőse, a XX. század egyik fontos jogász gondolkodója is az egyéni lelkiismeretre bizza a döntést. Azonban míg a korai újkor embere legalább támaszkodhatott, közvetlenebbül hihetett az isteni iránymutatásban (akár Themis alakjában is), addig korunk jogásza egyedül áll lelkiismeretével.

²⁴⁵ Uo. 155.

²⁴⁶ Uo.

²⁴⁷ Uo.

²⁴⁸ Uo.

²⁴⁹ Uo.

A gryphiusi Papinianus *exempluma* egy keresztény-humanista utópia intő szavának tekinthető, hisz Gryphius – bizonyos értelemben – konzervatív állásfoglalását a politikai valóság elleni vádbeszédnek is tekinthetjük. A valóság már akkoriban is sokkal inkább a politikai számítások és játszmák törvényeinek engedelmeskedett, mint az igazság és ésszerűség elveinek.²⁵⁰ Nekünk már – úgy vélem – az utópia lehetősége sem maradt meg.

Ennek ellenére – akár úgy és azért halt meg Papinianus, ahogy Gryphius elgondolta és nézői elé tárta, akár nem – minden szkepticizmusunkat legyőzve, nyugodtan kapcsolódhatunk a tradícióhoz, melyek Papinianust az európai jogászság morális és szakmai példaképei közé emelte. Ha példája nem is képes arra, hogy megvilágítsa, hogyan lépjen fel egy jogász aktívan egy olyan helyzetben, midőn saját értékrendje és a hatalom parancsa ellentétbe kerülnek egymással, mégis arra biztat, hogy törekedjünk saját (akár szakmai) értékrendünk kialakítására. És ha ez kialakult, lelkiismerettel ragaszkodjunk hozzá, s adjunk hangot neki, akár egyedül maradva is.

²⁵⁰ Kühlmann: Der Fall Papinian. i. m. 252; Kühlmann: *Europäische Hofkultur...* i. m. 254.

